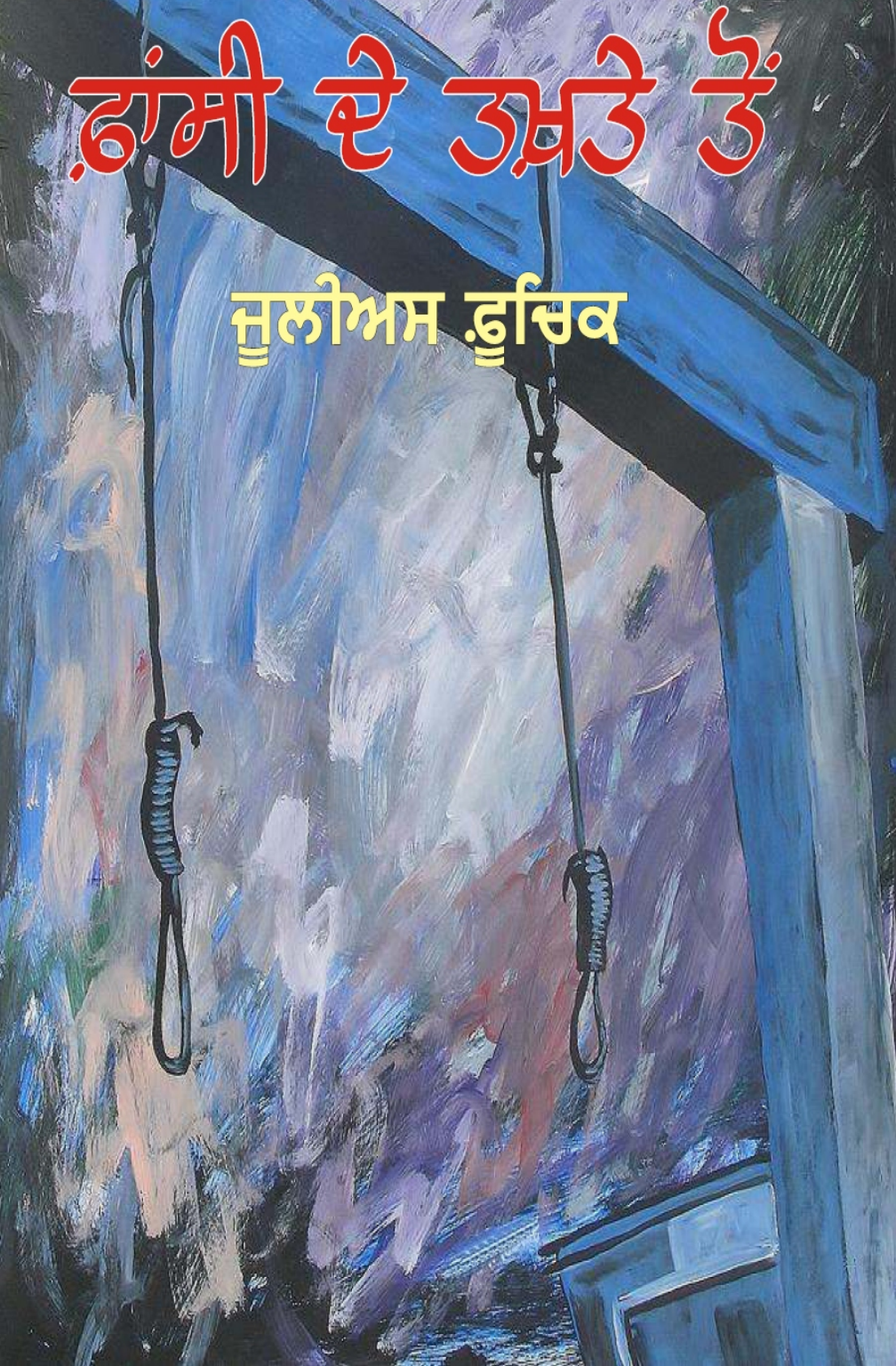

ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੋਂ

ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ

ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੋਂ

ਜੂਲੀਅਸ ਫ਼ੂਚਿਕ

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Notes from the Gallows by Julius Fuchik
in Punjabi
ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ— ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ

ਇਹ ਐਡੀਸ਼ਨ — ਅਪ੍ਰੈਲ, 2014
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ — ਅਕਤੂਬਰ, 2016

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ
(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ)

ਪਤਾ — ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭਵਨ, ਸੀਲੋਆਣੀ ਰੋਡ,
ਰਾਏਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਲੁਧਿਆਣਾ 141109
ਫੋਨ ਨੰ. 098155-87807.
ਈਮੇਲ : janchetnab@gmail.com

ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ — 69, ਬਾਬਾ ਕਾ ਪੁਰਬਾ, ਪੇਪਰਮਿਲ ਰੋਡ,
ਨਿਸ਼ਾਤਗੰਜ, ਲਖਨਊ-226006

ਕੀਮਤ : 50 ਰੁਪਏ

ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੋਂ ♦ 2

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਜੁਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ। ਖਰੜੇ ਦੀ ਡੋਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਜਿੱਤ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੁਸ਼ਿਆਰੀ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਖਰੜਾ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੇ ਗੈਸਤਾਪੋ* ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਮਦਰਦ ਚੈੱਕ ਵਾਰਡਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰ ਕੇ ਚੋਰੀ ਛੁਪੀ ਬਾਹਰ ਘੱਲੇ ਗਏ। ਫੂਚਿਕ ਆਪਾ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਡਿੱਕਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਅੱਟੋਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ “ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਅੰਤਿਕਾ” ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੱਖਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਸਿਸਟ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਹੱਥੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ, ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਵੀ ਫ਼ਾਸਿਸਟ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਅਖਿੱਟ ਛਾਪ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਾ ਫ਼ਾਸੀਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਵੀ, ਉਸਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।। “ਉਹੋ, ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਬਿਜਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਸਲ ਉੱਗੇਗੀ!” ਉਹ ਪੁਕਾਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਫੂਚਿਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨੇਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਬਾਬਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਚੁਣੇ ਸਨ—

“ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸਿੱਧਾ ਮੌਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਫੂਚਿਕ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਿਸ ਭਵਿੱਖ ਬਾਬਤ ਉਹ ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੀ ਜੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਭ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੂਚਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ, ਪੋਲੈਂਡ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਸਮੇਤ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹਰ ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿਟਲਰ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਬਾਰੇ ਫੂਚਿਕ ਨੇ ਇਕੋਰਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਯੋਗ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ — “ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਲਕ ਬੀਤੀ ਕੱਲ੍ਹ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।” ਮੌਜੂਦਾ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ... ਉਹ ਜਿਸ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ

---

*ਨਾਜ਼ੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਪੁਲਿਸ।

ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਤੇ ਯੂਰੋਪ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ, ਸਾਹਿਤਕ ਪੜਚੋਲੀਆ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ, ਜੂਲੀਅਸ ਫ਼ੂਚਿਕ 23 ਫ਼ਰਵਰੀ 1903 ਈ: ਨੂੰ ਪਰਾਗ-ਸਮੀਖੇਵ ਵਿੱਚ ਜੰਮਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਸਪਾਤ ਦੀ ਸਨਅਤ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ੌਂਕੀਆ ਐਕਟਰ ਤੇ ਗਵੱਈਆ ਵੀ ਸੀ। ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਜਮਾਤ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ੂਚਿਕ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੇ ਲੜਕਪਨ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰਾਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਰਾਗ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋਹਰੀ ਆਗੂ ਬਣ ਗਿਆ। 1929 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹ 'ਤਵੋਰਬਾ' (ਉਸਾਰੀ) ਦਾ ਚੀਫ਼ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਰੂਦੋ ਪ੍ਰਾਵੋ' (ਲਾਲ ਹੱਕ) ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਿਆ।

ਫ਼ੂਚਿਕ ਦੇ ਵਾਰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਕ, ਲੈਕਚਰਾਰ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੈਕ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂਆਂ ਨੇ ਫ਼ੂਚਿਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਖੁਆਈ। ਮਿਊਨਿਖ਼ ਦੇ ਗਦਾਰੀ ਭਰੇ ਸਮਝੌਤੇ ਸਮੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਗੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਫ਼ੂਚਿਕ ਲੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਰਕਸੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਕੇਂਦਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਿਆ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਉਹ ਆਪ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿ ਛਾਪੀਆਂ— ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਤ੍ਰਨਾਵੇਚੈਕ' (ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੰਡਾ) ਵੀ ਸੀ।

ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ, ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਹੈ, ਫ਼ੂਚਿਕ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਚੈੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਤੇ ਸਾਰੀ ਚੈੱਕ ਕੌਮ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਮਿੱਤ ਤੇ ਅਜਿੱਤ ਹਿੱਸਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ, ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੇ ਮਿਊਨਿਖ਼ੀਏ ਗਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਮੋਰਚੇ-ਲਗੂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਫ਼ੂਚਿਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਰਾਖੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨਾਲ ਹਕੀਕੀ ਦੋਸਤੀ, ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਲਈ ਪਿਛਾਖੜੀ ਤੇ ਫਾਸੀਵਾਦ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫੂਚਿਕ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਚੈੱਕ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਚੈੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਜਮਾਤ ਦਾ ਸਾਬਤ-ਕਦਮ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।

ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ, ਸਹਜਿ-ਸੁਭਾਅ ਲਿਖੇ, ਦੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਚੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਕ ਚਿਰ-ਜੀਵੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਚਿਰ-ਜੀਵੀ ਸਬਕ ਵੀ— ਆਉ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਸਤਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀਏ।

“ਹੁਸ਼ਿਆਰ, ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹੋ!” ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, “ਹਕੀਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋ।” ਕੀ ਇਹ ਗੱਲ ਹਕੀਕੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਵੀ ਏਨੀ ਹੀ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਹਕੀਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਫਾਸੀਵਾਦ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ — ਤੇ ਇਹ ਸੰਗਰਾਮ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਆਣ ਪੁੱਜਾ ਹੈ।

ਨਿਊਯਾਰਕ
ਸੈਮਅਲ ਸਿਲਨ

ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ

ਰੈਵਨਜ਼ਬਰੁਕ ਦੇ ਨਾਜ਼ੀ ਕੰਨਸੈਂਟਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ ਨੂੰ 25 ਅਗਸਤ, 1943 ਨੂੰ ਬਰਲਿਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਕੰਨਸੈਂਟਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਮਈ 1945 ਵਿੱਚ ਹਿਟਲਰੀ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਣ ਤੱਕ ਪੱਛੜ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਾਂ।

ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦ ਮਾਤਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ, ਪਤਨੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਪਿਉਵਾਂ ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਹਮਲਾਵਰ ਆਪਣੇ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਨਰਕੀ ਤਸੀਹੇ-ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਹ ਲੈ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੌਦਵੇਂ ਦਿਨ 8 ਸਤੰਬਰ, 1943 ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਰਲਿਨ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ ਨੇ ਪਰਾਗ ਦੇ ਪੰਕ੍ਵਤਸ ਜੇਲ੍ਹਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਅ. ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਨਾਂਅ ਦੇ ਇੱਕ ਚੈਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਫੂਚਿਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਪੈਨਸਿਲ ਪੁਚਾਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ। ਇਹਨਾਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨੰਬਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਛੁਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ— ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕੰਮ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਕਾਂਡ।

ਔਗੁਸਤੀਨਾ ਫੂਚਿਕ

ਮੁਖ-ਬੰਦ

“ਤਿਆਰ-ਹੁਸ਼ਿਆਰ” ਬੈਠੇ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਤੁਹਾਡਾ ਸਖ਼ਤ ਤਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਹੱਥ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਘੁੱਟੇ ਹੋਣ, ਅੱਖੀਆਂ ਪੈਚੈਕ ਬੈਂਕ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਣ— ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ਕ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਿਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਕਿਸ ਨੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੇ ਇਕੋਰਾ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਹਾਲ-ਕਮਰੇ ਨੂੰ “ਸਿਨੇਮਾ” ਆਖਿਆ। ਜਰਮਨ ਇਸ ਨੂੰ “ਘਰੇਲੂ ਕੈਦ” ਆਖਦੇ ਸਨ ਪਰ “ਸਿਨੇਮਾ” ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਦਾ ਨਾਂਅ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਾਲ-ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਂਚਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੇਠਲਿਆਂ ਦੇ ਆਕੜੇ ਹੋਏ ਵਜ਼ੂਦ ਮੱਲੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਤੱਕਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਸਾਹਮਣੀ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੀ ਕੰਧ ਇੱਕ ਪਰਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ੀ, ਤਸੀਹਿਆਂ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੇ ਉਡੀਕਵਾਨ ਏਨੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਗੂਣੇ ਪਲ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਂ, ਵਹੁਟੀ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਘਰ ਦੀ ਜਾਂ ਬਰਾਬਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ। ਹਿੰਮਤੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ— ਜਾਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੀਆਂ। ਫ਼ਿਲਮ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹ ਨਾਜ਼ੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਹੂ ਦੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁੜ ਡੁੱਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ-ਘੁੱਟਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਹਿਸ਼ਤ-ਭਰੀਆਂ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ-ਮੱਲੀਆਂ, ਨਫ਼ਰਤ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ, ਡਰ ਤੇ ਉਮੀਦ ਦੀਆਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਸਾਡੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ-ਇੱਕ ਏਥੇ ਹਰ-ਰੋਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਮਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੰਮਦੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਤੱਕੀ ਹੈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਸਮੇਤ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਰੱਸੀ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਦੁਆਲੇ ਪੀਚੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਇਸ ਦੀ “ਖੁਸ਼ੀ-ਭਰੀ ਅੰਤਿਕਾ” ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਾਕੀ ਹਨ।

ਪਰਾਗ ਦੇ ਨਾਜ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ-ਖ਼ਾਨੇ, ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਅੰਦਰ,
1943 ਦੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ।

ਜੂਲੀਅਸ ਫ਼ੂਚਿਕ

ਚਵੀ ਘੰਟੇ

ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਤੱਕ ਘੜੀ ਦਸ ਵਜਾ ਦਏਗੀ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੁਸੀਨ, ਨਿੱਘੀ ਸ਼ਾਮ, 24 ਅਪ੍ਰੈਲ 1942। ਮੈਂ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਡ-ਮਾਰਦਾ ਵਡੇਰੀ-ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਾਹਲ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਸ ਵਜੇ ਕਰਫਿਊ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਓਥੇ ਮੇਰਾ “ਨਾਇਬ” ਮਿਰੇਕ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣੀ ਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਮੁਕੱਰਰ ਮੀਟਿੰਗ 'ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ-ਮੇਰੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨਾਂ—ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਇੱਕ ਚਾਹ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਰੇਕ ਉੱਥੇ ਹੈ ਤੇ ਫਰੀਡ ਜੋੜਾ ਵੀ। ਇਹ ਬੇਲੋੜਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜਨਾ ਹੈ। “ਸਾਬੀਓ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਏਦਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨਹੀਂ। ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਏਨੇ ਜਣਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਜਾਂ ਮੌਤ ਸਹੇੜਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ ?”

“ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ।”

“ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ?”

“ਰੂਦੇ ਪ੍ਰਾਵੇ’ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦੀ ਕਾਪੀ।”

“ਵਾਹ! ਤੇ ਤੂੰ ਮਿਰੇਕ ?”

“ਬਸ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਾਂਗਾ। ਅੱਛਾਂ, ਹੁਣ ਚੱਲਦਾ ਹਾਂ।”

“ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿਆਲਾ ਚਾਹ, ਕਾਮਰੇਡ।”

“ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਮਿਸਿਜ਼ ਯੈਲੀਨੈਕ, ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹਾਂ।”

“ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਪਿਆਲਾ ਤਾਂ ਪੀ ਲਉ ਜੀ।”

ਨਵੀਂ ਪਈ ਚਾਹ ਤੋਂ ਹਵਾੜ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਘੰਟੀ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੇਸਬਰੇ ਹਨ, ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੋ, ਪੁਲਿਸ ਹੈ!”

“ਝੱਟ ਬਾਰੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭੱਜ ਜਾਉ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿਸਤੌਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਾਂਗਾ।”

ਬਹੁਤ ਪੱਛੜ ਗਏ ਹਾਂ। ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਆਦਮੀ ਬਾਰੀ ਹੇਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਹਨ। ਜਸੂਸਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਰਸੋਈ ਥਾਣੀ ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਣ ਘੁਸਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ— ਉਹ ਨੌਂ ਜਣੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਪਿਸਤੌਲ, ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਣ-ਵਿਆਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਜਿੱਤਰ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਠੂਹ-ਠਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਨਾ ਚਲਾਵਾਂ, ਉਹ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਸਾਲ ਕੈਦ ਭੋਗਣਗੇ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਛੁਡਾ ਲਏਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਮਿਰੇਕ ਤੇ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕਲਾਂਗੇ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਮੈਂਥੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਢਾ ਸਕਣਗੇ, ਪਰ ਮਿਰੇਕ ਤੋਂ? ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜਾ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਤਸੀਹਾ—ਕੈਂਪ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਕੱਟ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਰੀ ਛਿਪੀ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਾਗ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ— ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇਗਾ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਸਕਿੰਟ ਨੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤਿੰਨ ਸਕਿੰਟ?

ਜੇ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਬਚਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ, ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਪੰਜ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ? ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ? ਹਾਂ। ਸੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨੁੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਖਲੋਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਆਹਾ ਇੱਕ ਹੋਰ!”

ਪਹਿਲਾ ਘੁਸ਼ਨ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਵੱਜਾ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਥੇਰਾ।

“ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ!”

ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁੱਕਾ, ਇੱਕ ਹੋਰ।

ਇਹ ਐਨ ਉਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਛੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕਮਰਾ ਹੁਣ ਮੇਜ਼ਾਂ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ-ਭੱਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ
ਦਾ ਢੇਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੋਰ ਘਸੁੰਨ ਤੇ ਦੁਲੱਤੇ।

“ਚਲੋ!”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੋਟਰ ਵੱਲ ਧੂਹ ਖੜਦੇ ਹਨ। ਪਿਸਤੌਲ ਮੇਰੀ ਸੋਧ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ।
ਉਹ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਰ੍ਹ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

“ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ ?”

“ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੋਰਾਕ।”

“ਤੂੰ ਬੂਠ ਬਕਦਾ ਏਂ।”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਛਿੱਡਦਾ ਹਾਂ।

“ਹਿਲ ਨਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗੇ।”

“ਚੰਗਾ, ਮਾਰ ਦਿਉ।”

ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮੁੱਕੇ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਟ੍ਰਾਂਕ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ
ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਾਰ—ਰਾਤ ਵੇਲੇ ? ਮੇਰੇ ਹੋਸ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ।

ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ, ਗੈਸਤਾਪੋ ਦਾ ਹੈਡ-ਕੁਆਰਟਰ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀਅ ਮੈਂ ਏਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੌਥੀ ਛੱਤੇ
ਭਜਾ ਖੜਦੇ ਹਨ। ਆਹਾ, ਮਸ਼ਹੂਰ 2-ਓ ਸੈਕਸ਼ਨ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ
ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ-ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਹੀ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਰੋਹ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਦਰੋਗਾ, ਇੱਕ
ਰੀਵਾਲਵਰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਘਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ ?”

“ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੋਰਾਕ।”

“ਤੂੰ ਬੂਠ ਬੱਕਨਾ ਏਂ।”

ਉਹਦੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਘੜੀ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਦਾ ਵਕਤ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।

“ਇਹਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਉ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

“ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਹੈ।”

“ਇਸ 'ਤੇ ਕੀ ਨਾਂਅ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ?”

“ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੋਰਾਕ।”

“ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰੋ।”

ਉਹ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਹਾਂ, ਇਹ ਰਜਿਸਟਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਜਾਅਲੀ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਕਿਸ ਦਿੱਤਾ ?”

“ਪੁਲੀਸ-ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਵਾਲਿਆਂ।”

ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਲਾਠੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ...ਕੀ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣੀ ਜਾਵਾਂ ? ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਯਾਰ, ਇਹਨਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ।

“ਤੇਰਾ ਨਾਂਅ ? ਬੋਲ। ਤੇਰਾ ਪਤਾ ? ਬੋਲ। ਤੇਰਾ ਮੇਲ ਕੀਹਦੇ-ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਸੀ ? ਬੋਲ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ? ਬਕ, ਬਕ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਚਮੜੀ ਉਧੇੜ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਮਾਰ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਰੇਡੀਓ ਚੀਕ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਪਤਾ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਹ-ਖਾਨੇ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਆਖ਼ਰੀ ਗਾਹਕ ਘਰੀਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਮੋਹਰੇ ਖੜੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹ ਰਹੇ ਹੋਣੇ।

ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਦਰੋਗਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ, ਸੰਪਾਦਕ ਸਾਹਿਬ ?”

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਹਨੇ ਦੱਸੀ ? ਯੈਲੀਨੈਕਾ ਨੇ ? ਫਰੀਡ ਜੋੜੇ ਨੇ ? ਪਰ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂਅ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।

“ਵੇਖ ਲੈ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਬੋਲ ਪਉ, ਅਕਲ ਕਰ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਕਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।

“ਇਹਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਓ, ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਛਾਂਦਾ ਦਿਓ।”

ਇੱਕ ਵੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਖ਼ਰੀ ਟ੍ਰਾਂਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹਨ, ਰੇਡੀਓ ਆਪਣੇ ਆਖ਼ਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਲਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਹੋਰ ਕੌਣ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਟਰਾਂਸਮਿਟਰ ਕਿੱਥੇ ਹਨ ? ਤੁਹਾਡਾ ਛਾਪਾਖ਼ਾਨਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਬੋਲ ! ਬੋਲ ! ਬੋਲ !”

ਹੁਣ ਮੈਂ ਫੇਰ ਲਾਠੀਆਂ ਗਿਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਪੀੜ ਜਿਹੜੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਟੁੱਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

“ਇਹਦੇ ਬੂਟ ਲਾਹ ਦਿਓ।”

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਅਜੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਬੇਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਢੇਰ ਪੀੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪੰਜ, ਛੇ, ਸੱਤ— ਜਿਵੇਂ ਲਾਠੀ ਹਰ ਵਾਰ ਸਿੱਧੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਜਾ ਵੱਜਦੀ ਹੈ।

ਦੋ ਵੱਜੇ ਨੇ। ਪਰਾਗ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਚਿਚਲਾ ਉੱਠੇਗਾ। ਕੋਈ

ਆਦਮੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਕੂਲੇ ਥਾਪੜੇਗਾ।

“ਬੋਲ! ਬੋਲ!”

ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਰੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਦੰਦ ਉਖਾੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਲਾਠੀਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਬਾਰਾਂ, ਪੰਦਰਾਂ, ਸਤਾਰਾਂ? ਨਹੀਂ, ਇਹ ਲਾਠੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ “ਪੇਸ਼ੀ” 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਦਰੋਗਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਾਫ਼ ਥੱਕ ਚੁੱਕੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੌਤ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਤਿੰਨ ਵਜਦੇ ਹਨ, ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜ਼ੇਰ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਲਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਟਰੱਕ ਸਬਜ਼ੀ-ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਭੰਗੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਨ-ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।

ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈਂ?”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਹੂ ਚੱਟ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕੇ... ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲਹੂ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ 'ਚੋਂ ਸਿੱਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੋਟਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵੀ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈਂ?”

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ?”

ਇੱਕ ਤੱਕਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਡਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਉਹਨੇ ਇਹ ਆਖਿਆ। ਨਿਰਾ ਸੋਨਾ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਤੋੜ ਨਿਭਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਬੋਲੜਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਂਅ ਕੀਹਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੱਸਮੁਖ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਤੱਕਣੀ ਹੱਸਮੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਚਾਰ ਵੱਜਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਸਵੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਹਨੇਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਤੇ ਮੌਤ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਢਿੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਾਂ? ਕਿਵੇਂ?

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਠੱਡੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੂਟਾਂ ਹੇਠ ਮਧੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਅੰਤ ਛੇਤੀ ਆਵੇਗਾ। ਕਾਲਾ ਦਰੋਗਾ ਮੈਨੂੰ ਦਾੜੀਓ ਫੜ ਕੇ ਉੱਪਰ ਉਠਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਦਾੜੀ ਦੇ ਖੁੱਸੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਠੱਠਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਦ ਬਿਲਕੁਲ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪੰਜ ਵੱਜ ਗਏ — ਛੇ-ਸੱਤ-ਦਸ। ਤੇ ਹੁਣ ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਨੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲੇ। ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ

ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ — ਜੇ ਮੈਂ ਬੱਕ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ... ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬਿਰਕਾਂਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਸੱਚੀਂ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਅੰਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਇੱਕ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਬੁਖਾਰ ਵਰਗਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫ਼ਨਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਹੋਰ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਤੇ ਭਬਕੀਆਂ। “ਬੋਲ! ਬੋਲ! ਬੋਲ!” ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਅੰਮੀਏ, ਬਾਪੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕੁੱਝ ਸਹਿ ਸਕਾਂ?

ਦੁਪਹਿਰ ਢਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਵਜਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬੱਕ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਹੌਲੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਚਿਰਾਕੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਿਛਲੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। — ਅਚਨਚੇਤ ਵਿੱਥ ਤੋਂ, ਅਮਿੱਣਵੀਂ ਵਿੱਥ ਤੋਂ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਖਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਬਾਪੜੀ ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ।

“ਇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।”

ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾਂ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਪਰੇ ਡਿੱਗਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਜਣੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਚੁੱਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਗਾਬੀ ਪੁਆਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਅੱਧਾ ਤੋਰ ਕੇ ਤੇ ਅੱਧਾ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਤਾਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ‘ਸਟਰੀਟਕਾਰ’ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੱਜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਾਰ— ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਨਿਰਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਸੁਫ਼ਨਾ ਜਾਂ ਬੁਖਾਰ, ਜਾਂ ਮਰਨਾ— ਜਾਂ ਮੌਤ ਆਪ। ਪਰ ਮਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੌਖਾ ਹੈ— ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਔਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸੌਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮਾਈਆਂ-ਬੁੱਢੀਆਂ ਜਿੰਨਾ ਹੌਲਾ ਹੈ— ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਇੱਕ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਉਡਾ-ਪੁਡਾ ਦਿਓਗੇ।

ਸਭ ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਗਿਆ? ਨਹੀਂ, ਅਜੇ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਫੇਰ ਖੜਾ ਹਾਂ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ। ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਗੰਦੀ ਪੀਲੀ ਕੰਧ ਹੈ, ਭਰੀ ਹੋਈ... ਕਾਹਦੇ ਨਾਲ? ਲਹੂ ਨਾਲ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ... ਹਾਂ, ਇਹ ਲਹੂ ਹੈ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਪੋਚ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ... ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ... ਇਹ ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਹੈ...

ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਘਸੁੰਨ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ

ਬਾਹਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਲਵਾਂ ਤੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦੇਵਾਂ। ਉਠਕ-ਬੈਠਕ ਉਠਕ-ਬੈਠਕ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸ.ਸ. ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾਣ ਲਈ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਫਾਇਦਾ ਹਨ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਧੌਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਮੈਨੂੰ ਦਵਾਈ ਜਿਹੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਪੀੜ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦਰਦ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

“ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਦਿਲ ਨਹੀਂ,” ਲੰਮਾ ਸ.ਸ. ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ।

“ਯਕੀਨਨ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੈ,” ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਚਾਣਚੱਕ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਾਸਤੇ ਡਟਣ ਜੋਗੀ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇਕੋਰਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ਕੰਧ, ਦਵਾਈ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸ.ਸ.* ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ।

ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਪਰਤਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਕੋਠੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਸ.ਸ. ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਲਾਹ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਤਪੜੀ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁੱਜੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਟੋਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੱਟੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ।

“ਜ਼ਰਾ ਵੇਖ,” ਉਹ ਨਾਲ਼ ਦੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਵੇਖ ਉਹ ਕੈਸਾ ਕਚੂਮਰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ।”

ਇਕੋਰਾਂ ਫੇਰ ਵਿੱਥ ਤੋਂ, ਅਮਿਣਵੀਂ ਵਿੱਥ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਉਹੋ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੁਖਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ, ਥਾਪੜੀ ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ।

“ਇਹ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।”

ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਤੱਕ ਘੜੀ ਦਸ ਵਜਾ ਦਏਗੀ। ਬਸੰਤ-ਰੁੱਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੁਸੀਨ, ਨਿੱਘੀ ਸ਼ਾਮ, 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1942।

---

*ਨਾਜ਼ੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਦਲ।

ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ

ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਨਿੱਘ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ...

ਸਾਡੇ ਲਈ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੋ ਮਨੁੱਖ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ, ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੋ ਬੇਸੁਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੋਗੀ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

...ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ

ਉਤਾਂਹ ਸਵਰਗ ਨੂੰ, ਉਤਾਂਹ ਸਵਰਗ ਨੂੰ...

ਕੋਈ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੌਣ? ਮੈਂ ਖੱਫਣ ਤੇ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ, ਤੇ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਰ ਕੋਲ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਉੱਠੀਆਂ ਦੋ ਮੋਮ-ਬੱਤੀਆਂ, ਵੇਖਣ ਲਈ ਸਿਰ ਮੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

...ਜਿੱਥੇ ਰਾਤ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ

ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸਦੀਵੀ ਹੈ...

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਭੁਆਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ, ਸਿਵਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ। ਇਹ ਸੋਗੀ ਗੀਤ ਉਹ ਕੀਰਦੇ ਲਈ ਗਾ ਰਹੇ ਨੇ ?

...ਜਿੱਥੇ ਸਦੀਵੀ ਤਾਰਾ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ,

ਯਸੂ ਆਪ, ਯਸੂ ਆਪ...

ਇਹ ਅੰਤਮ-ਰਸਮਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅੰਤਮ-ਰਸਮਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਦਫ਼ਨਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਰਹੇ ਹਨ? ਆਉ ਵੇਖੀਏ ਏਥੇ ਕੌਣ ਹੈ— ਸਿਰਫ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਤੇ ਮੈਂ। ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੰਤਮ-ਰਸਮਾਂ ਹਨ? ਪਰ ਸੁਣੋ ਲੋਕੋ, ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਲੱਗ ਗਈ ਜੇ। ਮੈਂ ਮੋਇਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ? ਠਹਿਰੋ, ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਨਾ ਦਫ਼ਨਾਓ।

...ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਖ਼ਰੀ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ,

ਆਪਣੀ ਆਖ਼ਰੀ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ...

ਉਹ ਸੁਣਦੇ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਉਹ ਬੋਲੇ ਨੇ? ਕੀ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ? ਜਾਂ

ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਰ ਗਿਆ ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇ ਉਹ ਬੇ-ਸਰੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ? ਕੀ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਏਥੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਰ ਪਿਆ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤਮ-ਰਸਮਾਂ ਤੱਕਾਂਗਾ ? ਅਜੀਬ ਮਜ਼ਾਕ ਹੈ !

...ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ,
ਉਤਾਂਹ ਸਵਰਗ ਵੱਲ, ਉਤਾਂਹ ਸਵਰਗ ਵੱਲ...

ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾਣ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆਣ ਦਾ ਤਰੱਦਦ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੇ ਖੱਫ਼ਣ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਤੁਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਟੇ ਕਿੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖੜਾਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਫੇਰ...ਬਸ ਇਹੋ ਕੁੱਝ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ।

...ਜਿੱਥੇ ਸਦੀਵੀ ਚਾਨਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ...

ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਬੇਹੂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਊਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਕੋਈ ਦੁਰਾਡੀ ਜਿਹੀ ਪੀੜ ਤੇ ਤਰੇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਤਰੇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਣ ਦੇ ਇੱਕ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ, ਓਪਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿੱਕਲ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

“ਪਾਣੀ!”

ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ! ਉਹ ਦੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਪਰਕਰਮਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਲੋਟਾ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

“ਮੁੰਡਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਖਾਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਣੀ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਿਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ? ਦੋ ਦਿਨ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅੱਜ ਕੀ ਵਾਰ ਹੈ ?
“ਸੋਮਵਾਰ।”

ਸੋਮਵਾਰ ! ਤੇ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਮੈਂ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਓਹੋ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕੇਡਾ ਭਾਰਾ ਹੈ ! ਤੇ ਪਾਣੀ ਕੇਡਾ ਠੰਢਾ। ‘ਸੌਣਾ,’ ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਦਿਓ, ਇੱਕ ਕਣੀ ਨੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦੀ ਸਤਹ ਤੇ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਚਸ਼ਮਾ ! ਮੇਰੀਆਂ ਪਛਾਤੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਰੋਕਲਾਨ ਪਹਾੜ ਹੇਠ ਜੰਗਲ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਕੋਲ ਦਾ ਸਾਵੇ ਘਾਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਚਸ਼ਮਾ, ਤੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਅਮੁੱਕ ਫੁਹਾਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ... ਸੌਣ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਠਾਸ ਹੈ...

...ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੁੜ ਜਾਗਦਾ ਹਾਂ, ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁੱਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸਿਆਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਖੋਜੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ :

“ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੈਂ ? ”

ਉਹੋ, ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਹੈ! ਹਾਂ, ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਚੇ ਬੂਟ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਉੱਚੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜੋੜਾ, ਉੱਚੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੋੜਾ ਤੇ ਇੱਕ ਫ਼ੌਜੀ ਪਲਟਨ। ਮੈਂ ਏਸ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ, ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਭੱਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚਲ, ਕੌਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਸੋਣ ਦਿਉ...

ਬੁੱਧਵਾਰ।

ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਮਨੁੱਖ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਿਆਲੇ 'ਚੋਂ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਤੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਭੋਰਾ ਨਹੀਂ — ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਸ਼ ਦੇ ਫੱਟੇ ਇਕੱਠੇ ਜੁੜੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਓਥੇ, ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਰਾ ਮਨਹੂਸ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ...

ਜਿੰਦਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁੰਜੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕੁੱਦ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਿਆਰ-ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਜ਼ੀ ਸੰਤਰੀ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆ ਦੇਣ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਰ ਜੁਰਾਬ ਵਿੱਚ, ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਹਰ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਪੀੜ ਲੁਕੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਟਰੈਚਰ 'ਤੇ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ ਬੂਟ ਲੰਮੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ... ਤਦ ਇਹ ਹੈ ਉਹ ਰਾਹ, ਜਿਸ ਥਾਣੀ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਜਦ ਮੈਂ ਆਖਰਕਾਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ?

ਪੰਕਾਤਸ ਪੁਲਿਸ-ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਤੇ ਰੁੱਖੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਚੈਕ ਆਵਾਜ਼, ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਦਿਖਲਾਵਾ ਕਰਦੀ, ਇੱਕ ਜਰਮਨ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਏਂ?”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਠੋਡੀ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ, ਸਟਰੈਚਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰੀ ਇੱਕ ਚੌੜੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੀ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਖੜੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਤਣੀ ਖੜੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਉੱਚਾ, ਪਰ ਰੁੱਖਾ ਨਹੀਂ, ਮਿਹਰਬਾਨ। ਸਿਰਫ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਝਾਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਸਾਂ ਏਨੀਆਂ ਕੁ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕ ਸਕਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਕਣ।

“ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵੇਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਮਸਾਂ ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਲਈ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਹੈ। ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਤੀਜੀ ਵੇਰ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਏਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖੜੋਣੀ

ਲਈ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਸਕਾਂ। ਉਹ ਅਰਨੋਸ਼ਤ ਲੋਰੈਂਤਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। 1942 ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

“ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਤੇ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਨਾ ਏਂ ? ”

ਅਨਿਚਕਾ ਯਿਰਾਸਕੋਵਾ ! ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅਨਿਚਕਾ , ਤੂੰ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਈ ? ਮੈਂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ , ਤੇਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

“ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।”

“ਅਕਲ ਕਰ, ਬੰਦਿਆ!”

“ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।”

“ਜੂਲੋ, ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ,” ਅਨਿਚਕਾ ਆਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਰੁਮਾਲ ਨੂੰ ਵੱਟ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹਰਕਤ ਉਹਦੇ ਉਬਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ।

“ਕੀਹਨੇ ?”

“ਬਕੋ ਨਾ!” ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਝੁਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਢਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਅਨਿਚਕਾ!

ਹੋਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਲ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬਿਨਾਂ ਪੀੜ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਰਾਡੇ ਖੜਾ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋਵਾਂ, ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋ ਨਾਜ਼ੀ ਸੰਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਠੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਟਰੈਚਰ ਬੁੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਫਾਹਾ ਲੈਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ।

ਵੀਰਵਾਰ।

ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਜਿਹੜਾ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਕਾਰੇਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵਡੇਰੇ ਨੂੰ ‘ਬਾਪੂ’ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਬਤ ਕੁੱਝ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਗੰਧਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਬੈਂਚਾਂ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਕੁੱਝ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਘੰਟੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਸ਼ੈਤ ਕਿਤੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼, ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੀ ਅਰਦਲੀ— ਆਖਰਕਾਰ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਫੇਰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਇਹ ਗੱਲ ‘ਬਾਪੂ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਏਨੇ ਯਕੀਨ-ਬੰਨ੍ਹਾਊ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰੇਕ ਏਨੀ ਗਰਮ-ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਧੀਆ ਬੰਦੇ! ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ‘ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਢਲਦੀ ਦੁਪਹਿਰ।

ਕੋਠੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਪੱਬਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਕੁੱਤਾ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਖੋਜੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਭਾਰੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜੋੜੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੈ, ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਰੋਧੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਏਥੇ ਕੁੱਝ ਗ਼ੈਰ-ਫ਼ੌਜੀ ਪਤਲੂਣਾ ਵੀ ਹਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ— ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਉਹ ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਦਰੋਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਲਸੀ ਛਾਪੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਗਿਉਂ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਬਚਾ ਲੈ। ਬੋਲ।”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੈਂ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ।

“ਤੂੰ ਬਕਸਾ-ਜੋੜੇ ਕੋਲ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਿਹਾ ? ”

ਬਕਸਾ-ਜੋੜੇ ਕੋਲ। ਇਹ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਦਸਿਆ ?

“ਹੁਣ ਤੂੰ ਵੇਖ ਲੈ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਬੋਲ ਪਉ।”

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਦੱਸਾਂ ? ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਨਹੀਂ ਗੁਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਬਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਗੋਂ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਆਲ ਹੋਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਤ ਦੇ।

“ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ? ਇਹ ਤੇਰਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਚੁੱਕਾ ਏਂ।”

“ਇਕੱਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਹਾਰਿਆ ਹਾਂ।”

“ਤੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਏਂ ? ”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ।”

“ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ? ” ਮੁੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਜਰਮਨ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੰਮਾ ਦਰੋਗਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ— “ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਰੂਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ,” ਮੈਂ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚੁਕੰਨਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ

ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਸ਼ ਗੁਆਚ ਰਹੀ ਹੈ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਡੂੰਘੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਤੋਂ ਲਹੂ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ— ਸ਼ੈਤ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਜਲਾਦ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ!

ਦੋ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥ-ਜੋੜੀ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਸੁਰੀਆਂ ਰੌਂਦਲ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਤਮੀ ਭਜਨ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ—

...ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਨਿੱਘ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ

ਸਾਡੇ ਲਈ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...

ਹੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕੋ, ਇਹਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਉ। ਸ਼ੈਤ ਇਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਗੀਤ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ, ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਮਈ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਰੰਗੀਨ ਤਿਉਹਾਰ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਚੀਜ਼ ਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਸ਼ੈਤ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਗ਼ਮਗੀਨ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟਾ ਕਾਰੇਕ ਪਰੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ “ਬਾਪੂ” ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਪੁੰਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਮੈਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਸਵੇਰ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਬੁਰਜ ਦਾ ਘੰਟਾ ਤਿੰਨ ਖੜਕਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਝਰਦਿਆਂ ਤੇ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਈ ਆਪਣੀ ਪਰਾਲੀ ਦੀ ਤਪੜੀ ਦੁਆਲੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚਾਣਚੱਕ ਤਪੜੀ ਦੇ ਵੱਟਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਅੱਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪੀੜੇ-ਪੀੜ ਹੈ। ਅਚਨਚੇਤ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀਏ ਮੌਤੇ! ਆਉਂਦੀ-ਆਉਂਦੀ ਨੇ ਬੜਾ ਚਿਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੂੰ! ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਬੜੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਛਾਣ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵਾਂਗਾ, ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ, ਰੱਜ ਗਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਵਾਂਗਾ। ਹੁਣੇ ਭਰ ਜੁਆਨ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਅਜੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਕਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਇਹਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਖਾਤਰ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਮੇਰਿਓ ਲੋਕੋ, ਤੇ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਮੋੜਦੇ ਸਉ। ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਦੇ ਸਉ। ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਠੇਸ ਲਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਉ। ਉਦਾਸੀ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂਅ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਨਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਵਸੀਅਤ ਹੈ ਤੁਸਾਂ

ਲਈ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਲਈ ਤੇ ਤੇਰੇ ਲਈ, ਮੇਰੀ ਗੁਸਤੀਨਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਓ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਅੱਥਰੂ ਗਮ ਦੀ ਉਦਾਸ ਪੂੜ ਪੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਥੋੜਾ ਕੁ ਰੋ ਲਉ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਿਓ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖਾਤਰ ਜੀਵਿਆਂ, ਖੁਸ਼ੀ ਖਾਤਰ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਗਮ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਬਹਾਣਾ ਨਾ-ਇਨਸਾਫੀ ਹੋਏਗੀ।

ਪਹਿਲੀ ਮਈ। ਇਹਨਾਂ ਸਵੇਰ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਮਈ ਦਿਨ ਦੇ ਪਰੇਡ ਲਈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਹਨਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਏਸ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣਾ, ਆਖ਼ਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਘੁਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਅੰਦਰ ਘੋਰੜੂ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਨਾ ਦਿਆਂ। ਸ਼ੈਤ, ਜੇ ਮੈਂ ਥੋੜਾ ਕੁ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈਂਦਾ... ਪਰ ਲੋਟੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ, ਕੋਠੀ ਦੀ ਨੁਕਰੇ ਟੂਟੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਕੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਗੰਗਦਾ ਹਾਂ, ਮਲਕੜੇ ਜਹੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਮਲਕੜੇ ਜਹੇ, ਮੌਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਗਾਂਦਾ ਨਾ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਟੂਟੀ ਤੋਂ ਬੜੀ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ. ਇਹਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੱਗਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਗੰਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੋਸ਼ ਫੇਰ ਗੁਆਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁੱਟ ਤੋਂ ਨਬਜ਼ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉੱਪਰ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਧੱਕ-ਧੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਪਿਛਾਂਹ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਚਿਰ ਡਿੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਮੈਂ ਕਾਰੇਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ।

“ਬਾਪੂ, ਬਾਪੂ, ਸੁਣਦਾ ਏਂ ? ਵਿਚਾਰਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਈ।”

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਡਾਕਟਰ ਆ ਗਿਆ।

ਪਰ ਓਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ।

ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ, ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਦਵਾਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਰਿਪੋਟ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਭਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਖਿਆ—

“ਇਹਦਾ ਜੁੱਸਾ ਘੋੜੇ ਦਾ ਹੈ।”

ਕੋਠੀ 276

ਸੱਤ ਕਦਮ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਬਾਰੀ ਤੀਕ, ਸੱਤ ਕਦਮ ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਬੂਹੇ ਤੀਕ।

ਇਹ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨਾ ਵਾਂ।

ਕਿੰਨੀ ਵੇਰ ਆਪਣੀ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਚੀਲ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਇਹ ਫ਼ਾਸਲਾ ਮੈਂ ਮਾਪਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਤ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਧਨੀ ਟੋਲੇ ਦੀਆਂ ਚੈਕ-ਕੌਮ ਨੂੰ ਤਬਾਹ-ਕਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅੱਜ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਸਾਹਵੇਂ ਅੱਜ ਜਰਮਨ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉੱਥੇ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਸਿਆਸੀ ਤਕਦੀਰ, ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਕੱਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀਆਂ ਥਾਣੀ ਲੰਘੀ ਹੈ? ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਣੀ ਇਹਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਪਏਗਾ? ਹੇ ਨੈਰੂਦਾ ਦੇ ਈਸਾ-ਪੁੱਤਰ! ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਖ਼ਰ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ ਹੈ, ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ ਹੈ।

ਸੱਤ ਕਦਮ ਉੱਥੇ ਤੀਕ, ਸੱਤ ਕਦਮ ਵਾਪਸ। ਇੱਕ ਕੰਧ ਨਾਲ਼ ਵਲ੍ਹੇਟਵੀਂ ਖੱਡੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਰੱਦੜ-ਖੱਦੜ ਭੂਰੀ ਡੋਲੀ ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਪਿਆ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਦੇ ਤਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਗਰਮੈਸ਼ ਦੀ ਮਰਕਜ਼ੀ ਮਸ਼ੀਨ, ਤੇ ਟੱਟੀ ਵਾਲ਼ੇ ਪਤਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਫਲੱਸ਼ ਦੀਆਂ ਟੱਟੀਆਂ - ਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਨੇ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਲੋਕ - ਨਿਰੀਆਂ ਸਵੈ-ਚਾਲਤ ਮਸ਼ੀਨਾਂ। ਇੱਕ ਬਟਨ ਦਬਾਓ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਜੰਦਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁੰਜੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਝਾਕਣੀ-ਮੋਰੀ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਤੇ ਕੈਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਪਏ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਝੱਟ ਉਛਲ ਕੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਤਿਆਰ-ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਖੜੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਪੁਕਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

“ਤਿਆਰ-ਹੁਸ਼ਿਆਰ! ਕੋਠੀ 267, ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ - ਸਭ ਅੱਛਾ!”

ਨੰਬਰ 267 ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਵੈ-ਚਾਲਤ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅੱਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀਆਂ। ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਉਛਲ ਖੜੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਾਰੀ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਪਰਾਲੀ ਦੀ ਤੱਪੜੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹਾਂ - ਤੇ ਇੰਜ ਹੀ ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਰ ਲੇਟਿਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਸਾਤਾ, ਦੋ ਸਾਤੇ, ਪੂਰਾ ਮਹੀਨਾ, ਛੇ ਸਾਤੇ, ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜੰਮ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣਾ

ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਹੱਥ ਉਤਾਂਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਠਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਪਰਨੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਓਦੋਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਹਾਲ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਛੇਤੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਦੋ ਨੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੰਤਮ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਾਤਮੀ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਸੀ ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਛੋਟਾ, ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜਾਗੋ-ਮੀਟੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਚੇਤਾ ਸਿਰਫ ਉਹਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਏ ਆਖ਼ਰੀ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਹਰ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਵੇਰ ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।

ਉਹਦਾ ਨਾਂਅ ਕਾਰੇਕ ਮਲਤੋਸ ਹੈ। ਹੁਡਲਿਤਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਖਾਨ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਤੇ ਉਹ ਮਿਸਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਬਾਰੂਦ ਮਸਾਲਾ ਖਿਸਕਾ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਉਹ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਮੁਕੱਦਮਾ ਭੁਗਤਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸ਼ੈਤ ਬਰਲਿਨ ਨੂੰ। ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਗਰੇਹ ਏਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਜ਼ਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਹਦੀ ਇੱਕ ਪਤਨੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਬੱਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਡਾਢਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਪਰ ... ਇਹ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ, ਵੇਖੋ ਨਾ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਉਹ ਮੇਰੀ ਖੱਡੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਖੁਆਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਖਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੇ - ਹੈਂ! ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਆਇਆਂ ਅੱਠ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ? - ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬੇਬੱਸ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਤੇ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਰਪੋਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੈਂ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਹੌਲਦਾਰ ਸ.ਸ. ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲਾ ਸਾਦਾ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦਾ ਅਰਦਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਗ਼ੈਰ ਚੈੱਕ ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਐਸਪਰੀਨ ਦੀ ਪੁੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਡਲੂ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਸੂਪ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸੰਘੋ ਠਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਡਟ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰੇਕ ਏਉਂ ਜ਼ੋਰੀ ਖੁਆਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਭਲਕ ਉਹ ਆਪੀਂ ਐਤਵਾਰੀ ਗੁਲਾਸ਼* ਦਾ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਲੱਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਾਟੇ ਬੁੱਟ ਸਾਡੀ ਇਤਵਾਰ ਦੀ ਭਾਜੀ ਦੇ ਉਬਲ-ਉਬਲ ਕੇ ਮਲੀਦਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਆਲੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਿੱਥ ਸਕਦੇ, ਮੇਰਾ ਪੱਕਿਆ ਗਲਾ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਭੋਰਾ ਲੰਘਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।

*ਗੁਲਾਸ਼ = ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਕਾਤਰਾਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਮਸਾਲੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੋਰਬਾ।

“ਗੂਲਾਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਗੂਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ,” ਕਾਰੇਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਫੇਰ ਉਹ ‘ਬਾਪੂ’ ਨਾਲ ਅੱਧ ਵੰਡਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਅੱਧਾ ਖਾਣਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਘੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਓਹੋ! ਤੁਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 1942 ਦਾ ਸਾਲ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੱਟਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਗੂਲਾਸ਼ ਦਾ ਸਵਾਦ ਕੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਜਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ! ਉਹਨੀਂ ਚੰਦਰੇ ਦਿਨੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਮਿਹਦੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਬੜਬੜਾ ਉੱਠਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਤਵਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਟੂਟੀ ਹੇਠ ਖੜੇ ਸਰੀਰ ਇਨਸਾਨੀ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਸਨ; ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਖੁਰਾਕ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅੱਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚੁਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੁੱਕੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪਤਲੀ ਟਮਾਟਰਾਂ ਦੀ ਚੱਟਨੀ ਦਾ ਪਿੱਚੜ ਵੀ ਸੱਤ-ਸੁਆਦੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਚੰਦਰੇ ਦਿਨੀਂ ਅਰਦਲੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ, ਵੀਰਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ, ਸਾਡੇ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਕੜਛੀ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਚਮਚਾ ਗੂਲਾਸ਼ ਯਖਣੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਛਿਛੜੇ ਮਾਸ ਦੇ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ। ਇਹਦਾ ਸੁਆਦ ਕਮਾਲ ਦਾ ਸੀ – ਪਰ ਸੁਆਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਹ ਠੋਸ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਅਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ, ਗੈਸਤਾਪੋ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਅਨੋਖੇ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ। ਕੌਣ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਰ ਘੜੀ ਮੌਤ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਕੂਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵਧੀਆ ਯਖਣੀ ਦੇ ਇੱਕ ਚਮਚੇ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕੇਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗੂਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਕਾਰੇਕ ਨੂੰ ਏਡੀ ਘਬਰਾਹਟ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਏਦੂੰ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੂਲਾਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰੇਕ ਨੂੰ ਦੋ ਵਜੇ ਆਣ ਜਗਾਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿਰਫ਼ ਝੱਟ ਕੁ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ – ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ, ਜਬਰੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਨੂੰ? ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਮੇਰੀ ਖੱਡੀ ਕੋਲ਼ ਟੇਕਣ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਜੋਗਾ ਵਕਤ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਬਾਵਰਦੀ ਚਾਟੜੇ ਦੀ ਕੁਰੱਖਤ ਭਬਕ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬਾਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਾਰੇਕ ਦੌੜ ਕੇ ਬੁਠਿਉਂ ਬਾਹਰ ਹੋਇਆ, ਜੰਦਰਾ ਕੜਕ ਕਰਕੇ ਵੱਜ ਗਿਆ ... ਤੇ ਹੁਣ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਾਂ।

ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਮਿਲਾਂਗੇ, ਮੁੰਡਿਆ? ਤੇ ਹੁਣ ਕੌਣ ਜਾਏਗਾ? ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੌਣ ਪਹਿਲੋਂ ਜਾਏਗਾ? ਕਿੱਥੇ? ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ ਲੈਣ ਆਏਗਾ? ਸ.ਸ. ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲ਼ਾ

ਚਾਟੜਾ - ਜਾਂ ਮੌਤ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਰਦੀ ਨਹੀਂ ?

ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਗੂੰਝ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਵਿਦੈਗੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗਰੱਸ ਲਿਆ। ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਖਿਆਲ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਬੁਹਿਉਂ ਬਾਹਰ ਗਏ, ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਵੱਧ ਤੇ ਕਦੇ ਘੱਟ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ਼। ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦੋ ਨਾਂ ਵਧ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹੋ ਗਏ, ਤੇ ਫੇਰ ਦੋ ਰਹਿ ਗਏ - ਫੇਰ ਤਿੰਨ, ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਦੋ - ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਨਵੇਂ ਕੈਦੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਛੜਦੇ ਗਏ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਦੋ ਜਿਹੜੇ ਕੋਠੀ 267 ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ, ਹਾਲੇ ਵੀ ਏਥੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹਨ।

‘ਬਾਪੂ’ ਤੇ ਮੈਂ।

‘ਬਾਪੂ’ ਸੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਯੋਜ਼ਫ਼ ਪੇਸ਼ੈਕ ਹੈ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਉਸਤਾਦਾਂ ‘ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਪਚਾਸੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਚੈੱਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਬਨਾਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ‘ਜਰਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਿਸ਼’ ਕੀਤੀ ਸੀ।

‘ਬਾਪੂ...।’

ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੋਸਤ ? ਇੱਕੋ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਦੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ‘ਬਾਪੂ’ ਦੁਆਲਾ ਲੱਗੇ ਪੁੱਠੇ ਕਾਮੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਕੈਦੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੁਭਾਵਕ ਅਦਾਵਾਂ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਤੱਕ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਏਸ ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ‘ਚੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ, ਕਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ਼ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ਼।

ਰਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਉਸ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਜਾਗ ਕੇ ਕੱਟੀਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੌਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ, ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ, ਗਿੱਲੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਨਸਾ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ‘ਚੋਂ ਪਾਕ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖੱਡੀ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟੀ ਵਹਿਸ਼ਤ-ਭਰੀ ਬਦਬੋ ਦਾ ਆਪਣੇ ‘ਤੇ ਅਸਰ ਕਦੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੀਉਂਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਖਸਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਪੁਆ ਦੇਂਦਾ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਗੁਲਬਹਾਰ ਦਾ ਫੁੱਲ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪੱਤੀਆਂ ਘਾਹ ਦੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਜਾਨ ਜੋਖੋਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਵਰਜਿਸ਼ ਦੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਸਮੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ‘ਚੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ‘ਪੇਸ਼ੀ’ ਲਈ ਖੜਦੇ, ਉਹਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੱਕਣੀ ਹਰ ਵਾਰ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਗਿੱਲੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ

ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਕਦੇ ਨਾ ਸੌਂਦਾ ਜਦ ਤੀਕ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲੈ ਆਉਂਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਖੱਡੀ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਕੰਬਲ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦਾ।

ਏਦਾਂ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕੁਟਾਪੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜ ਖੜੇ ਸਕਣ ਜੋਗਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤਰੀ ਕਰਜ਼ੇ ਉਤਾਰ ਸਕਣ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੱਤੀ ਜਿੰਨਾ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਾਇਆ।

ਪਰ ਤੂੰ ਇੱਕੋ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ, ਦੋਸਤ ? ਕੋਠੀ 267 ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਸਾਲ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਸੀ ਤੇ ਬਾਪੂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਹਰ ਭੋਰੇ ਨੂੰ ਜੀਵਿਆ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਅਜੇ ਮੁੱਕੀ ਨਹੀਂ ... ਤੇ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਆਸ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਹੈ।

ਕੋਠੀ 267 ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਤੇ ਹਰ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਉੱਪਰਲੇ ਹੁਕਮ ਸਨ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਕਰੜੀ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖੀ ਜਾਏ ਪਰ ਨਿਰੀ ਹੋਰਾਨੀ ਵੀ ਇਹਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਏਥੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਏਦਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿ ਜਾਏ, ਜਿਹਦੀ ਬਾਬਤ ਹਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਅਹਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ, ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰਾ ਕੰਬਲ ਚੁੱਕਦੇ, ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ, ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਾਂ ਵਾਢਵੇਂ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਜਾਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਬੋਲਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਛੋਹਲਾ' ਆਖਦੇ ਸਾਂ, ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਸਕੜੀ ਭਰ ਕੇ ਪੁਛਦਾ ਹੈ, "ਉਸ ਲਾਲ ਸ਼ਤਾਨ" ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਛੋਹਲਾ' ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਲਾਲ ਸ਼ਤਾਨ' ਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ - ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁਨਾਣ ਦੀ। ਸੋ ਉਹ ਨਾਈ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਈ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੈਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਾਮਰੇਡ ਬੋਚੈਕ। 'ਛੋਹਲੇ' ਦੀ ਸੁਭ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕੁੱਝ ਉਲਟੀ ਪਈ। ਬਾਪੂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੋਚੈਕ ਖੱਡੀ ਕੋਲ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਇੱਕ ਬੜੇ ਖੁੰਡੇ ਰੇਜ਼ਰ ਬਲੇਡ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਲਾਸ਼ ਮੁੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਹੌਂਸਲਾ ਕਰ ਭਾਉ। ਜੇ ਮੈਂ ਪੇਚੈਕ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਉਸ ਕੁਟਾਪੇ 'ਚੋਂ ਬਚ

ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਹਜ਼ਾਮਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਲੱਗਾ।”

ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਏਨੇ ਮਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਟਕ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ।

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਦੋ ਹੋਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਾਲੇ ਦਰੋਗੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਰੋਜ਼ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਦੇ ਤੇ ਹੌਲਦਾਰ ਪਰਚੀ 'ਤੇ ਲਿਖ ਘੱਲਦਾ “ਲਿਜਾਣ-ਲਿਆਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ।” ਸੋ ਉਹ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਰਦਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕੈਦੀ ਇੱਕ ਸਟਰੈਚਰ ਲਈ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਅੱਗੇ ਆਣ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅਰਦਲੀ ਮੈਨੂੰ ਸਟਰੈਚਰ 'ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਚੁੱਕ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਕਾਮਰੇਡ ਸਕੋਰ੍ਹੋਪਾ ਹੈ - ਸਾਰੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦਾ ਡਿਕਰਮੰਦ ਬਾਪੂ। ਤੇ ਦੂਜਾ - ਜਦੋਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਟਰੈਚਰ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਲਗਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ, “ਪੱਕਾ ਰਹੁ।”

ਫੇਰ ਕੰਨ-ਗੋਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਰਹੁ।”

ਐਤਕੀਂ ਅਸੀਂ ਸਵਾਗਤ-ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇੱਕ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀਰਵਾਰ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਧੋਤੇ ਕਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਲੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾ-ਖੁਸ਼ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਵੱਲ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਕਾ ਕੱਸ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਲਾਲ ਸਲਾਮ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇੱਕ ਮੂਰਖ ਅਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਗੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਲਫਜ਼ ਬੋਲਣ ਜੋਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਟਰੈਚਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਲਿਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਸ. ਸ. ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੋ ਸ. ਸ. ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਖੜੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਵਾਲਵਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੋਲਾਂ 'ਤੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੜਕ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਹੀਏ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਟੋਏ 'ਤੇ ਬੁੜਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੋ ਸੌ ਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਗ ਦਿਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਇੱਕ ਹਾਸੇ-ਗੀਣੀ ਸੈਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੰਜਾਂ ਟਨਾਂ ਦਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਟਰੱਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੀਹ ਕੈਦੀ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਸਕਣ, ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਖ਼ਾਤਰ ਪੈਟਰੋਲ ਫੂਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ ਸ. ਸ. ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਗਾੜੀ ਤੇ ਦੋ ਪਿਛਾੜੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੀਵਾਲਵਰ ਤੇ ਗਿਰਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਇੱਕ ਲੋਥ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਮਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿੱਕਲ ਨਾ ਜਾਏ।

ਮੇਰੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੋ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ

ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਏ। ਇਹੋ ਮੌਲ ਅਗਲੇ ਭਲਕ ਵੇਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਏਸ ਵੇਰ ਮੈਂ ਪੇਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਤੋੜੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੀਕ ਹੋਸ਼ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਪੇਸ਼ੀ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਪਤਾਨ ਫ਼ੀਡਰਿਖ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ਼ ਟੋਹਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਐਸੇ ਦਿਨ ਆਏ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਊਂਦਾ ਹਾਂ। ਪੀੜ— ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਭੈਣ— ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਊਂਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਰੇ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭੁੱਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧਾਈਆਂ ਆਉਣ ਲਗੀਆਂ, ਮੋਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਭਰੀਆਂ ਦਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਰੋਟੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਅਰਦਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ।

ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਬਤ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਛੱਤੇ, ਕੁੱਝ ਕੋਠੀਆਂ ਪਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਆਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕਦੀ ਇਕੱਲੀ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਰਜਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕੁਟਾਪੇ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਏਨਾ ਸਦਮਾ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਹਾਤੇ ਦੇ ਗਿਰਦ ਨੱਸਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪੈਰ-ਘਸੀਟਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਮੁੜ ਵਾੜਨ ਲਈ ਜ਼ਨਾਨਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਵਰ੍ਹਾਏ ਘਸ਼ੁੰਨ ਵੀ ਨਾ ਪੋਹੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅੱਖੀਆਂ ਅਗੋਂ ਕੀ-ਕੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਲੰਘੇ ਹੋਣਗੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿਨ ਭਰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਦੀ ਕੰਧ ਵੱਲ ਬਿੱਟ-ਬਿੱਟ ਤੱਕਦੀ ਬੈਠਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਏਨੀ ਨਿਵਾਲ ਕਿ ਰੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਆਜ਼ਬ ? ਅਗਲੇ ਭਲਕ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੁਣੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਰ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮੋਇਆਂ ਸਗੋਂ ਪੀੜ ਤੋਂ ਖ਼ਲਾਸੀ ਪਾਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਫਾਹਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਖੱਭੀ 'ਤੇ ਮਰੋੜੇ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੰਧ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁਸਤੀਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਵਲਵਲੇ ਪਰੋਂਦਾ ਸਾਂ ?

ਅੱਜ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਉਹ ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਉਹ ਉਦੋਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਏਸ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕੋਠੀ 267 ਵਿੱਚ ਗਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਾਣ ਲਈ ਬੁਹਾ ਨਹੀਂ ਭੰਨਦੇ।

ਕੋਠੀ 267 ਗੌਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ਼ ਜਿਊਂਦੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਤੇ ਬਾਪੂ ਪੈਸ਼ੈਕ ? ਉਹ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕੇਸ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਦਾ

ਭਾਵਾ ਮਤਵਾਲਾ। ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਉਹਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਹਦਾ ਚੇਤਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਰਾਗ ਨਾਲ਼ ਇਸ਼ਕ ਹੈ, ਹੁਸੀਨ ਪਾਕ ਇਸ਼ਕ। ਉਹਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਰ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਦੂਜੀ 'ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਕੰਨ ਮੱਧਮ ਤਾਨ ਨੂੰ ਲੋਚਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਹੱਠ ਨਾਲ਼ ਉੱਤਮ ਵਿੱਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਗੀਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ। ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਸਾਥ ਵਜੋਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਖੀਏ। ਅਸੀਂ ਪੂਰਬੀ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਸਕੀਨ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਗਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਤਦ ਤੱਕ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ।

ਗੀਤ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਏਥੇ ਸਾਨੂੰ ਗੀਤ ਦੀ ਦੂਣੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਅੱਪੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੋਠੀ 267 ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਦਾ ਸੂਰਜ ਪੂਰਬ ਵਾਲੀ ਕੰਧ ਦੀ ਬਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੁੱਝ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਖਹਿ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਪਲ ਬਾਪੂ ਆਪਣੀ ਉਲਟੀ ਹੋਈ ਖੱਡੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖੜੇ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਏਸ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੱਲ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਤੱਕਦਾ ਹੈ।... ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉਦਾਸੀ ਭਰਪੂਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸੂਰਜ! ਕਿੰਨੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਦੂ-ਕਿਰਨਾਂ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਚਮਕੇਗਾ, ਹਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਚਮਕੇਗਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਘੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਾਂਗੇ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਨਿਗੂਣੀ ਗੱਲ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਫੇਰ ਚਮਕੇਗਾ ?

ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਡ-ਭਾਗਾ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਦਾ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਤੇ ਬਾਪੂ, ਮੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਏ ਕਿ ਇਕੋਰਾਂ ਮੁੜ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ ਤੱਕ ਸਕਾਂ।

ਨੰਬਰ 400

ਮੌਤੋਂ ਜਾਗ ਪੈਣਾ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਉਚੇਚੀ, ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ। ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੇ ਦਿਨ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂ ਕੇ ਉੱਠਿਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਚੰਗੀ-ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਜਾਗਣ ਦਾ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਹਣੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਵੀ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੌਂ ਸੁੱਤੇ। ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸੌਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਪਰ ਮੌਤੋਂ ਜਾਗ ਪੈਣਾ ਸਭ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਬਾਲ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਚ ਭਰਪੂਰ ਚਾਨਣੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜਾਗ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਦੂਰਬੀਨ ਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਵੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਨਿਰੀ-ਪੂਰੀ ਬਹਾਰ ਵਰਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਹਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਝਾਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੀਹਦਾ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਤੇ ਏਥੇ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਲਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਬਸ ਪੰਕਾਤਸ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵਾਂ ਹੈ।

ਛੇਕੜ ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸਟਰੈਚਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਅਣਹੋਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾ ਹੈ, ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਤੁਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੀਂਗ ਰਹੇ ਹੋ। ਥੱਲੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਲਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹੋ, ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਜਣੇ ਇੱਕ ਹਨੇਰੀ ਤੁਰਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ। ਨਵੇਂ ਮੂੰਹ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋ। ਕੋਈ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁਟਦੇ ਹੋ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਇਹ ਕੀਹਦਾ ਹੈ। ਲਾਰੀ ਇੱਕ ਤਿਖਾ ਮੋੜ ਕੱਟ ਕੇ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਪੜਦੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਵੇਂ ਸਾਥੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੁੱਕਕੇ ਥੱਲੇ ਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਤੁਰ ਕੇ ਇੱਕ ਚੌੜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਨੰਗੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਬੈਂਚਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਤਾਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤਣ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਗੋਡਿਆਂ ਕੋਲ ਜੰਮੇ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਖਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਬੇ-ਝਮਕ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ... ਯਾਰੋ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਏ,—“ਸਿਨੇਮਾ”। ਉਹ ਪਰਦਾ ਜੀਹਦੇ ਉੱਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੈਆਂ ਵਾਰੀ ਪੜਚੋਲੋਗੇ।

ਮਈ ਦਿਨ 1943

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਈ 1943 ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਹਲ, ਜੀਹਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਕਿੱਡੇ ਭਾਗ! — ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਲਈ ਫੇਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋ ਸਕਣਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਈ ਪਰੈਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਣਾ!

ਲਹਿਰਾਂਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਲਾਓ, ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਸਕਦਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਭ ਕੁੱਝ ਏਦੂੰ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਾਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੜ੍ਹਕਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਈ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਨਾ ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨਮੋਹਣਾ ਸਮੁੰਦਰ, ਜੀਹਦਾ ਹੜ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਲਾਲ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿੱਚ ਤੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਥੇ ਲੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ, ਸਗੋਂ ਸੌ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਕਾਮਰੇਡ। ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹਦੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ ਸੁਆਹ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਹੀ, ਫ਼ੋਲਾਦ ਬਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਖੰਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਆਇਨਾ, ਖੰਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਭੂਰੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘੇ, ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੋਗੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਵੀ ਜਾਓ। ਯਕੀਨ ਕਰੋ, ਏਥੇ ਤਾਕਤ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਆਂਢੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਵਧਾਈ ਸਾਨੂੰ ਬੀਬੋਵਨ* ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਟੁਣਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਟੁਣਕਾਰਾਂ ਵਧੇਰੇ ਯਕੀਨ ਭਰੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਕੰਧ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰਨੀ ਕਾਲੀ ਕਾਫ਼ੀ, ਰੋਟੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਰੇਡ ਸੁਕੋਰੂਪਾ ਦੋ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਮਿੱਠੀਆਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਫੜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮਈ ਦਿਨ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੜੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਭਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਵਧਾਈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਦਾ ਅਮਲ ਢੂੰਡ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਠੀਆਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਉੱਗਲਾਂ ਫੁਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਹੀ ਘੁੱਟਣੀ ਵਟਾਈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਕੋਈ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜੁਰੱਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ— ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ 'ਤੇ ਵੀ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਗੂੰਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉੱਗਲਾਂ ਨਾਲ

---

*18ਵੀਂ-19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਜਰਮਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ।

ਬੜਾ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।

ਸਾਡੀ ਬਾਰੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਕੈਦੀ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਰਜਿਸ਼ ਲਈ ਦੌੜ ਕੇ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਸੀਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਥੱਲੇ ਤੱਕ ਸਕਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਤਾਰ ਤੱਕਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕਦੀਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਕੀਆਂ ਵੱਟ ਕੇ ਸਲਾਮ ਆਖਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ। ਥੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਰੋਣਕ ਹੈ—ਹੋਰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇੱਕ ਨਰੋਇਆ ਖੇੜਾ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਤੱਕਦਾ— ਸ਼ਾਇਦ ਤੱਕਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਂਹਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਮਈ ਦਿਨ ਦੀ ਪਰੇਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਰਜਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਹੈ, ਦੋਸਤੋ, ਆਓ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਚਾਲ ਨਾਲ ਅੱਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਤੱਕਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਰਜਿਸ਼ ਹੈ ਹਥੋੜੇ ਨੂੰ ਘੁਮਾਣ ਦੀ— ਇੱਕ, ਦੋ — ਇੱਕ, ਦੋ। ਦੂਜੀ ਹੈ ਫ਼ਸਲਾਂ ਕੱਟਣ ਦੀ। ਹਥੋੜਾ ਤੇ ਦਾੜੀ ਸਾਰੇ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇੱਕ ਮੁਸਕਾਨ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵਰਜਿਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਝੁਕਦੇ ਹਨ। ਦੋਸਤੋ ਇਹ ਸਾਡਾ ਮਈ ਦਿਨ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਚੁਪ-ਨਾਚ ਸਾਡੀ ਮਈ ਦਿਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਡਟੇ ਖੜੋਤੇ ਰਵਾਂਗੇ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਵੱਲ ਟੁਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਫੇਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਵੱਜਦੇ ਹਨ। ਕਰੈਮਲਿਨ ਦਾ ਘੰਟਾ-ਘਰ ਦਸ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਰੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ। ਆਓ ਦੋਸਤੋ, ਉਹ 'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ' ਗਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ' ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਹਨੂੰ ਸਾਡੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੂੰਜਣ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੌਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਰਨਮ-ਕਿਰਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗੀਤ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਂਹਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀ ਸਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ...

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਥੀਓ
ਓਹਨਾਂ ਕਰੜੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਪਿੱਛੇ ਡੱਕੇ
ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਓ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ
ਸਾਡੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਟੁਰ ਸਕੋ
ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ।

ਕੋਠੜੀ ਨੰ. 267 ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਈ ਦਿਨ 1943 ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਅੰਤ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਰਡ ਦੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਾਹਰ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੀ ਏ ਤੇ ਸੀਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮਾਰਚ ਦੀ ਸੁਰ ਵਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਪਾਰਤੀਜ਼ਾਂਕਾ* ਤੇ ਹੋਰ ਸੋਵੀਅਤ ਗੀਤ ਸੀਟੀਆਂ ਨਾਲ ਵਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

*ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਇੱਕ ਗੁਰਿਲਾ ਔਰਤ ਦਾ ਗੀਤ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਉਸ ਹਿੰਮਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਤੇ ਚੈਕ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਪਿਨਸਲ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਬਾਹਰ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਅਫ਼ੋਪਲੇ ਹੀ ਉੱਤੋਂ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੈਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਜੀਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਕਾਗਜ਼ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਲੁਕੋਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤੱਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੈਦ ਅੱਜ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ੀ ਪੁਲ ਉਸਾਰਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਿਹਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਇਹ ਹੋਣ ਉੱਥੇ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਹੈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼। ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਏਨੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹਨ, ਏਨੇ ਦਿਖਾਵੇ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹ ਦੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਮੌਤ ਤੱਕ ਹੈ, ਜੀਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦ ਜਿੱਤਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਗੁਆ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਦਸ ਵਾਰੀ, ਵੀਹ ਵਾਰੀ ਤੁਸੀਂ ਮਈ ਦਿਨ 'ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਡ ਕਰਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਹੋਏਗਾ, ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਾਕਤ ਪਰਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿੱਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਆਸਿਆ ਸੀ, ਮੌਤ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਕੋਈ ਏਨੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਤੁਹਾਡੇ ਸੋਚੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇ-ਰਹਿਮ ਹੈ, ਤੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤੇ ਜਿੱਤ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਅਮੁੱਕ ਤਾਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਦੇ ਵਾਰ ਏਨੇ ਸਾਦਾ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਗਏ ਹੋ।

1943 ਦੇ ਮਈ ਦਿਨ ਦੀ ਪਰੇਡ 'ਤੇ।

ਪਹਿਲੀ ਮਈ, 1943 ਨੇ ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਹਾੜੇ 'ਤੇ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅੱਜ ਜਿਹੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦੇਵੇ।

ਪਰ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚਲਾ ਸਿਨੇਮਾ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਲੁਭਾਉਣੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੀਕਦਿਆਂ ਕਰਾਂਦਿਆਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਹਦਾ-ਕਾਹਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਤਗੜੇ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ

ਤੱਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ 'ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ' ਵਿੱਚ ਨਪੀੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕਣ ਬਾਅਦ, ਹੱਡ ਭੰਨਵਾ ਕੇ, ਲੂਲ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਪਰਤਦੇ ਨੇ। ਇੱਕ ਤਗੜੀ ਅਵਾਜ਼ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀ, ਖੁੱਸੀ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤੁਸੀਂ ਤੱਕਦੇ ਓ, ਜੋ ਏਦੂੰ ਵੀ ਭੈੜਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਤੱਕਦੇ ਓ ਇੱਕ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਓਹ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕ ਸਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਬਿੰਦ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਦੁਚਿਤੀ ਦਾ, ਡਰ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਦਾ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਨਵੇਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਏਗਾ, ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਥੀ ਗਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਾ ਆਇਆ।

ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਗੁਆ ਆਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਝਾਤੀ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉੱਥੋਂ ਜਿਸਮ ਲੂਲ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੌਤ ਨੇ ਉਜਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ, ਮੌਤ ਜਿਹੜੀ ਏਥੇ ਗਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ, ਜੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪੈਣ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੁਰਤੀਆਂ ਚੇਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬਿਨ-ਬੋਲੇ ਹੀ ਭਾਂਪ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਕਿਹੜਾ ਡੋਲ ਗਿਆ ਏ, ਕੀਹਨੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਸਾਹ-ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਏ, ਕੀਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਥੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਦੇਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਿਖਾਂਦੇ ਨੇ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਮੁੱਲ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਏ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਸਿਨੇਮੇ' ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆ ਸਾਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਉਸ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ— ਮੈਨੂੰ ਨੰਬਰ 400 ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਸਮਝ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਝਿਆ।

ਮੈਂ 'ਸਿਨੇਮੇ' ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਬੈਠਿਆ; ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਘੰਟਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਡੇਢ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੋ ਗੈਰ-ਫ਼ੌਜੀ, ਜਿਹੜੇ ਚੈਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਲਿਫਟ ਰਾਹੀਂ ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ ਜੀਹਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ 400 ਨੰਬਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਪਿਛਾਂਹ ਕੰਧ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਇਕਲਾਪੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ 'ਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਜੀਬ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨਾਲ ਇਧਰ-ਓਧਰ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਹਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ। ਕੀ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਸਾਂ? ਨਹੀਂ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਵਾਂ, ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਠੋਰ ਤਾਪ-ਲੂਹੇ ਸੁਪਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਨੇ, ਸੁਪਨੇ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਤੀ ਘਿਨੌਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ ਪਰ ਅਣ-ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗਾ ਏ, ਦਿਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਨਿੰਮਲ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ। ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਨ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਤੇ ਲੈਤਨਾ ਦਾ ਸਾਵਾ ਪਾਰਕ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਮਰਾ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਬਿਨ-ਬਾਰੀਓਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਰੰਗ ਮਟਿਆਲ਼ਾ ਪੀਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ, ਏਥੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਖ਼ਾਲੀ ਏ ਤੇ ਛੇ ਬੈਂਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਰਲ ਕੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਖਿੜੀ ਪੀਲੀ ਚਰਾਂਦ ਬਣਾ ਗਏ ਨੇ। ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਸੀ, ਬੈਂਚਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਬੈਠੇ ਲੋਕ, ਪੀਲੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਵਗਦਾ ਲਹੂ। ਉੱਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੂਹੇ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਹੀ ਤਸੀਹੇ-ਤੁੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲ਼ਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਾਮੇ ਦੇ ਨੀਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪੀਣ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਸਧਰ ਲਈ, ਹੋਰ ਪੀਣ ਦੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਂਗ।

ਹਾਂ, ਇਹ ਇੰਝ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਏ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੁੜਾਂਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਪੇਸ਼ੀ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਿੰਦਣ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਲਿਆਏ ਸਨ— ਸ਼ਾਇਦ ਦਸ ਵਾਰੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਏ — ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਰਾਮ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਏ ਮੇਰੇ ਸੁੱਜੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਟਾਇਲਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਖਾਂਵੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ।

ਬੈਂਚਾਂ ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਯੁੰਕਰਜ਼ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਏਸ ਰਾਤ ਲਈ ਇਹ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਨੀਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲ਼ਾ ਆਦਮੀ ਕਾਮਰੇਡ ਬਾਰਤੋਨਯ ਸੀ। ਯੁੰਕਰਜ਼ ਦੇ ਪਾਰਟੀ ਸੈਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਕਾਮਰੇਡ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਜਾਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਕਰਕੇ, ਏਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਲਈ ਕੋਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਏ। ਕਾਮਰੇਡ ਬਾਰਤੋਨਯ ਆਪਣੇ ਸੈਲ ਦਾ ਜਰਮਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਤਲੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੋਸਤ ਕਾਮਰੇਡ ਯੈਲੀਨੈਕ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਲਈ ਆਖੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਉੱਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੇਠਾਂ ਸੰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਕੰਮ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਵੌਰਾਕ ਨਾਂਅ ਦੇ ਜਸੂਸ ਨੇ ਕਾਮਰੇਡ ਬਾਰਤੋਨਯ ਨਾਲ਼ ਵਾਕਫ਼ੀ ਗੰਢ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਯੈਲੀਨੈਕ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੈਲੀਨੈਕ ਟੱਬਰ

ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਨਾ ਉੱਕੇ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਬੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ— ਪਰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਕੰਮ ਕਾਰਨ ਫਸ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਰਤਾ ਲਾਂਭੇ ਸੀ। ਤੇ ਇੰਜ ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਯੈਲੀਨੈਕ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਫੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿੱਦਣ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਯੈਲੀਨੈਕ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੜਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਯੁੱਕਰ ਸੈਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੀ ਗਾਰਦ ਐਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਯੈਲੀਨੈਕ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਥੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਸਾਨੂੰ ਹੋਈ, ਓਨੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਲੱਭ ਕੇ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਏ। ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਦਾ ਜੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ...

ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ 400 ਨੰਬਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਛੁਹਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਿਹਾ। ਬੈਂਚ ਭਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਕੰਧਾਂ ਦੁਆਲੇ ਖੜੋਤੀ ਸੀ ਤੇ ਅਚੰਭਿਆ ਭਰੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨੱਸੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਅਚੰਭੇ ਤਾਂ ਏਨੇ ਅਜੀਬ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਹੋਰ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ।

ਪਹਿਲਾ ਅਚੰਭਾ ਨਾ ਅਨੋਖਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਿਆਨਕ, ਸਗੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ, ਨਿਗੂਣਾ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਸਰੇਗਾ। ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ— ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਇਹੀ ਸੀ, ਜਿਹਨੇ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਫੋਲੀਆਂ ਸਨ— ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਅਧ-ਜਲੀ ਸਿਗਰਟ ਸੁੱਟੀ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਸਿਗਰਟ। ਪਹਿਲੀ ਸਿਗਰਟ ਉਸ ਆਦਮੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪਰਤ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਇਹ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂ? ਜਾਂ ਉਹ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ ਏ? ਪਰ ਜਿਸ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਗਰਟ ਨੂੰ ਤੱਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ, ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਸੀ— ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਸਿਗਰਟ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਏਨੀ ਸਿਗਰਟ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦੇ।

ਦੂਜਾ ਅਚੰਭਾ— ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਨਾਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਣੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਚੈਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਲਾਮ ਕਰੀ। ਉਹ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹਿ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼ ਖੋਲ੍ਹ ਲਏ, ਸਿਗਰਟਾਂ ਬਾਲ ਲਈਆਂ, ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ— ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਨੇ ? ਸ਼ੈਦ— ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਵੀ ? ਕਿਉਂ ਇਹ ਤਾਂ ਤੈਰਿਗਲ ਜਾਂ ਰੈਨੇਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਬੁਲਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਬੜੀ ਦੇਰ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ, ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਪਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ। ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਕਾ ਵਿਕੋਵਾ ਹੈ, ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਸੋਹਣਾ ਤਣਿਆ ਜਿਸਮ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਪੂਰੇ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਾਮਰੇਡ ਸੀ— ਨਹੀਂ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਵਾਸ਼ੇਕ ਰੇਜ਼ੈਕ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਬੋਹੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨਾਂ ਵੱਲ ਦਾ ਇੱਕ ਪਬੇਰਾ ਤੇ ਫੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ— ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਸੰਗਰਾਮ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਉਤਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ, ਉਹਦੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਕੀ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਅਸੰਭਵ ! ਪਰ ਉਹ ਏਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ? ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ?

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਹੋਰ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਮਿਰੈਕ, ਯੈਲੀਨੈਕ ਜੋੜੇ ਤੇ ਫ੍ਰੀਡ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ। ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਪਾਵੇਲ ਕ੍ਰੋਪਾਚਕ, ਉਹ ਕਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਮਿਰੈਕ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤਬਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪਾਰਟੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ? ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਿਰੈਕ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ? ਤੇ ਉਹ ਮਲੀਦਾ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਜੁਆਨ ਆਦਮੀ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ? ਮੈਂ ਤੇ ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ? ਉਹ, ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਤਿਖ ਹੈ। ਸ਼ਤਿਖ ? ਡਾਕਟਰ ਯੈਦੇਨੈਕ ਸ਼ਤਿਖ ? ਉਫ਼, ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਸੈਲ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਿਰੈਕ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ? ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਕੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ? ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਿਰੈਕ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੂਹ ਸੀ ?

ਜੁਆਬ ਲੱਭਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਬੜੀ ਕਠੋਰ ਸੱਟ ਸੀ— ਮਿਰੈਕ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੋਣਾ ਏ। ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਲਈ ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਟੋਲੀ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਪਿਆ ਕਿ ਮਿਰੈਕ ਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਹਰ ਕੋਈ ਜਿਹੜਾ ਚੈਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਸੀ— ਉਹ ਏਥੇ ਸੀ, ਲਿਖਾਰੀ ਵਲਾਦਿਮੀਰ ਵਾਨਚੂਰਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫੈਲਬ੍ਰ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਬੈਦ੍ਰਿਖ ਵਾਤਸਲਾਵੇਕ, ਜੀਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਏਨੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੁਜ਼ੇਨਾ ਪੁਲਪਾਨੋਵਾ, ਯਿੰਦ੍ਰਿਖ ਐਲਬਲ, ਬੁਤਕਾਰ ਦਵੋਰਾਕ। ਮਿਰੈਕ ਨੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੇਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਸੱਟ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਸਹਾਰਨੀ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਪਰ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਗਏ ਬਣਾਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਨਰਮੀ ਦਿਖਾਈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਈ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਹਾਲਾਤ ਸੋਚੇ, ਪਰ ਜੋ ਉਹਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਗ਼ਦਾਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਡੋਲਣਾ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਨ ਕੰਢੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਦਾ ਤਾਪ-ਵਸ ਬੇ-ਸੁਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁੜਾਉਣਾ ਸੀ— ਜਿਹੜਾ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਰਾਤ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਗਏ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿਵੇਂ ਐਨੀ ਯਰਾਸਕੋਵਾ ਇੱਥੇ ਆ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਰੈਕ ਦੇ ਘਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਤਿਭ ਤੇ ਕਰੋਪਾਚੈਕ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਣ ਪੁੱਜੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਕਰੀਬਨ ਰੋਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਨੰਬਰ 400 ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਰੋਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਬੜਾ ਸੋਗੀ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਦਲੇਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜੀਹਨੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੋਲਿਆ, ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਕੰਨਸੈਂਟਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਦੀ ਬੇ-ਰਹਿਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਬਿਜਲੀ-ਤਸੀਹੇ ਦਾ ਸਵਿੱਚ ਤੱਕ ਕੇ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਬਚਾਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਪੇਤਲੇ ਸਨ ਉਹਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਕੀਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁੱਝ ਸੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖ਼ਾਤਰ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਉਹ ਤਗੜਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਇੱਕਠ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਹਮ-ਖ਼ਿਆਲ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ। ਉਹ ਤਗੜਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ‘ਕੱਲਾ-ਕਾਰਾ, ਸੂਹ ਕੱਢਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਗੁਆ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਗੁਆ ਬੈਠਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੁਕੇ ਮਾਅਨੇ ਦੱਸਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਨੇ ਲਫਜ਼-ਲਫਜ਼ ਸਵਾਰ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਖੜੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਸ਼ਤਿਭ ਨੂੰ ਖੁਫ਼ੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਸੂਸ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦਵੇਰਾਕ ਦੇ ਘਰ ਓਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਉੱਥੇ ਵਾਤਸਲਾਵੈਕ ਤੇ ਕਰੋਪਾਚੈਕ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਐਨੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਲੀਦਾ ਨਾਲ ਵਸਾਹ-ਘਾਤ ਕੀਤਾ, ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ

ਕੁੜੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਔਧਾ ਕੁ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜਿਹਦੇ ਵੱਲ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਏਗੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਉਚੇਚਾ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੈਸਤਾਪੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂ— ਹੁਣ ਹੋਰ ਮੇਰਾ ਕੀ ਵਿਗੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਬੜੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਸਬੂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਆ ਪੁੱਜਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਦੱਸਿਆ, ਜੀਹਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।

ਇੱਕ ਕਾਇਰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਈ ਕੁੱਝ ਗੁਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ਼ ਗਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਿਨੌਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੇਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਛਤਾਵਾ ਦੱਸਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬੈਠਿਆਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਹਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ 'ਕੱਠਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੈ। ਕੈਦੀ 'ਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਕੋਠੜੀਬੰਦੀ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲੋਂ ਓਨਾ ਚਿਰ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਲਉ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰੋਂ ਦਬਾ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਤਗੜਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੰਘਣਾ ਤੇ ਵਧੀਕ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਭਰਿਆ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕੰਧਾਂ ਚੀਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੰਧਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਿਉਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਟਕਟਕਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹਰ ਕੋਠੜੀ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਠੜੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ, ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਬਾਹਰ-ਵਾਰ ਵਰਜਿਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵਕਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੈਦੀ ਬਾਹਰ-ਵਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਬੋਲ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸੈਨਤ ਖ਼ਬਰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ 'ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਨਮੇ ਵਿੱਚ 'ਕੱਠੇ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ 'ਕੱਠੇ ਪਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਗਿਣਵੀਂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਹੱਥ-ਘੁੱਟਣੀ ਜਾਂ ਸਿਗਰਟ ਦੇਣਾ ਹੀ ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੀਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਡੱਕੇ ਗਏ ਹੋ, ਤੇ ਉਸ ਸੁੰਵੀ ਇਕੱਲ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਬੰਦ-

ਖਲਾਸੀ ਕਰਵਾ ਦੋਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦੇਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਦੋਂ ਡਿੱਗਣੋਂ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਲਾਲ-ਅੰਗਿਆਰ ਸੀਖਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਰਾਹੀਆਂ ਦੋਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੋਖੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਲਈ ਵਿਛੜਦੇ ਹੋ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਿੱਕ ਤਾਣ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਹੋ, ਕਿਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਬਦੇ ਪੈਰ ਤੱਕ ਕੇ ਇਹ ਡੋਲ ਨਾ ਜਾਣ। ਇਹ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ, ਅਣ-ਗਿਣਤ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਰਿਸਦਾ, ਪਰ ਅਜਿੱਤ। ਇਹਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋ ਜਰ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਦਮੀ।

ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਿਆ (ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਾ ਘੜੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਦਿਨ ਦਾ), ਨੰਬਰ 400 ਦਾ ਨਾਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਏਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਹਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਇਕੱਠ ਹੈ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਵੀ। ਇਹ 1940 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਵਧੀ, ਇਹ ਘਰੇਲੂ ਜੇਲ੍ਹ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਲਈ ਉਚੇਰੀ ਸ਼ਾਖ਼ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਡੀਕਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਨਾ ਲਿਜਾਣਾ ਪਏ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਖ਼ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਮਕਸਦ ਸੀ।

ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਲ-ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿਉ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। 1942 ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੇਂਦਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸੈਆਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਥੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦ ਇਹਦੇ ਬੈਚਾਂ 'ਤੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਬੈਠੇ। ਪਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਕਦੇ ਨਾ ਬਦਲੀ — ਸਾਂਝ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਦੀਆਂ ਸਭ ਆਸਾਂ ਸੰਗਰਾਮ 'ਤੇ ਸੂਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ।

ਨੰਬਰ 400, ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਹਰਲੀ ਇੱਕ ਖੰਦਕ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੁਤਰਫ਼ੀਂ ਅੱਗ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਲਈ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਏਥੇ ਉੱਚਾ ਲਹਿਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀ ਸਾਰੀ

ਕੌਮ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਏਕਾ ਏਥੋਂ ਦੇ ਇਕਮੁੱਠ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਥੱਲੇ ਸਿਨੇਮੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਕੋਲ ਨਾਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸੰਤਰੀ ਉੱਚੇ ਫੁੱਲ ਬੂਟ ਪਾਈ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅੱਖ ਝਮਕਦੇ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਚੀਕ ਪੈਂਦੇ। ਉੱਤੇ ਨੰਬਰ 400 ਵਿੱਚ ਚੈਕ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਸੂਹੀਏ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਗੈਸਤਾਪੋ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਦੁਬਾਸ਼ੀਏ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਪਿੱਠ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਾਂ ਚੈਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ। ਏਥੇ ਤਣ ਕੇ, ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਸਿੱਧਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਥੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਬੈਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਤੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਹਿਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਸੀ, ਹੋਰ ਕਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਨੰਬਰ 400 ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ ਦੇ ਜੀਵ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਖ ਚੀਰ ਕੇ ਨੰਗਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਲਾਲ-ਪੱਟੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਏਥੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਫਜ਼ ਤੁਹਾਡੀ ਢਾਲ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਏਥੇ ਨੰਬਰ 400 ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਸੋ ਟਿੱਕ ਸਕਦੇ। ਏਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਜੀਹਦੇ ਤੁਸੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹੋ! ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਕੁੱਝ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੁਹਾਡੀ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਰੜਾਈ ਦੋਂਦਾ ਸੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਝੱਖੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝੁੱਲਦੇ ਨੇ। ਸਿਰਫ਼ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ: ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗੱਦਾਰ ਵਸਾਹ—ਘਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੂਰਮਾ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਛੱਡ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਡਰ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਦੁਚਿੱਤੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਗੰਦ 'ਕੋਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ— ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਏਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਘੜ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਵਿੱਚ ਪੀਲਾ ਖੰਭ ਟੁੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੁਆਨ ਦੇ ਨੜੋਏ ਵਿੱਚ ਛੈਣੇ ਵਜਾਂਦਾ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਕੈਦੀਆਂ, ਚੈਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਤੇ ਜਸੂਸਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ। ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੀਵਾ ਆਪਣੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਗਾਂਦੇ ਤੇ ਨੰ: 400 ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ। ਜਰਮਨ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਦੰਦ ਭੰਨ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨੰ: 400 ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਚੁਰਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨੰ: 400 ਵਿੱਚ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੁੱਟੇ ਹੋਏ ਮਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ — ਇਹ ਦਸਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸਨ— ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ— ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਂਦੇ ਪਰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਦੀ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਣੇ ਹੋਏ ਤੇ ਬੜੇ ਹੌਂਕੜੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸੋ ਕਿ ਜਰਮਨ ਸਤਾਲਿਨਗ੍ਰਾਦ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਏਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਣ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਜਰਮਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਲਿਨਗ੍ਰਾਦ ਵਿੱਚ ਭਾਜੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੈਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਨ ਲੱਗਣ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ਉਹ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਖ਼ਬਰ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਲਾਲ ਫ਼ੌਜ ਜ਼ਰੂਰ ਰੋਸਤੋਵ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਲੂਨ ਦੇ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਈ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਆ ਖੜੋਤੇ ਓ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਧਾ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨੰਬਰ 400 ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਆਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਇਸ ਸਾਂਝ ਜਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਤਿਆਰੇ ਕਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਹਤਿਆਰੇ ਵੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਚੈਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਈ ਜਰਮਨ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਝਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੱਕ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਔਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਰਮਨਾਂ ਲਈ ਹੀ, ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਪਨ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਣ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੰਦ ਭੰਨ ਦੇਂਦੇ, ਸਾਡਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪੜਦੇ ਪਾੜ ਸੁੱਟਦੇ, ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦੇਂਦੇ, ਸਾਡੇ ਨਲਾਂ

’ਤੇ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਦੇ, ਜਾਂ ਖੋਪੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ— ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਪਣ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਹ ਹੋਂਦ ਸਹਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਤੇ ਚਾਂਘਰਾਂ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਜ਼ਰੀਆ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਗਵਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਾਰ ਮੁਕਾਣ ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਨਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਉਸ ਮੇਜ਼ ’ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਸਨਿਹਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਆਦਮੀ’ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੰਬਰ 400 ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਿਲ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ਼ ਇਹਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਚੈਕ ਪੁਲਸ ਦੇ ਜਸੂਸਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਣ ਵਿੱਚ ਜੁਝਦਿਆਂ ਤੱਕ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਲਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝ ਆ ਗਈ, ਓਸ ਘੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਬੈਂਚਾਂ ’ਤੇ ਸੱਚਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਸਾਡੇ ਬਾਹਰ ਵਾਲ਼ੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇ ਇਹਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ’ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਏਗੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਡੋਲ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਏਥੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹਨਾਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਸੀਹੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ, ਹਰ ਘੜੀ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਲ ਉਹ ਏਸ ਤੌਖਲੇ ਵਿੱਚ ਲੰਘਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਬਹਿਣਾ ਪਏਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਰਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਏਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਡੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਿੰਦਾਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਚਾ ਨਾ ਸਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਘਟਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨੰਬਰ 400 ਕਦੇ ਉਹ ਨਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਜੋ ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਾਨਣ ਦਾ ਟਿਮਕਣਾ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਐਨ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਖੰਦਕ, ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ।

ਪਾਤਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ—1

ਤੁਸੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਏਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਨਿੱਕਲ ਸਕੋਗੇ, ਇੱਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਵਿਸਾਰਨਾ ਜਿਹੜੇ ਏਸ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖੋ ਤੇ ਭੈੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਿੰਦ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗਵਾਹੀਆਂ 'ਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਸਕੋ ਕਰ ਲੈਣੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅੱਜ ਬੀਤ ਚੁੱਕਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਜਾਏਗਾ, ਇਹਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਏਗਾ, ਜੀਹਦੇ ਵਿੱਚ ਬੇਨਾਮ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ, ਚਿਹਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਸਾਂ ਤੇ ਸਪਰਾਂ— ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਦਾ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਉੱਜ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਨਿੱਘੀ ਸਾਂਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੋ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸੋ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਟੱਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੀਕ ਵੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸੋ।

ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਟੱਬਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰਨ ਲਈ ਚੁਣ ਲਵੋ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਧੀ, ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਜੀਵਿਆ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਜਿਹੜਾ ਸੱਚੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਜੀਵਿਆ ਤੇ ਜੀਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਹੱਪਣ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਸਭ ਏਨੇ ਮਹਾਨ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੜ ਕੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਦੂਜੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬੀਤੇ ਦੇ ਕੂੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਡੱਕਣ ਲਈ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਏ ਉਹ ਘੁਣ-ਖਾਧੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਰਸਯੋਗ ਨੀਚਤਾ, ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਤੇ ਉਜਬੁਗਪਣੇ ਸਣੇ ਤੱਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀ ਗਵਾਹੀ ਇੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤੱਕਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ਾਕੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਤੱਕ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨ ਦੇ, ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਹੀ ਹਨ।

ਯੈਲੀਨੈਕ-ਜੋੜਾ

ਯੋਜ਼ਫ਼ ਯੈਲੀਨੈਕ ਤੇ ਮਾਰੀਏ ਯੈਲੀਨੈਕਾ। ਯੋਜ਼ਫ਼ ਇੱਕ ਬਸ ਦਾ ਕੰਡਕਟਰ ਤੇ ਮਾਰੀਏ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਸੀ! ਮੁਲਾਇਮ, ਸਾਦਾ, ਨਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੁਰਸੀਆਂ-ਮੇਜ਼, ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੁੱਤ, ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਤਸਵੀਰਾਂ—ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ, ਅਜਿਹੀ ਸਫ਼ਾਈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਔਂਦਾ। ਜਾਪਦਾ ਇਉਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰੀਏ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਏਸ ਘਰ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ਼, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ— ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਆਣ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ।

ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਲੁਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਹੱਥ ਚੁੱਕੀ—ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੇ।

ਮਈ 19, 1943

ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੁਸਤੀਨਾ ਨੂੰ “ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ” ਲਈ ਪੋਲੈਂਡ ਘਸੀਟ ਲਿਜਾਣਗੇ। ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਟਾਈਫ਼ਸ ਨਾਲ਼ ਮਾਰਨ ਲਈ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਏ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ-ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਚੱਲੇਗੀ ਤੇ ਫੇਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਲੱਗਣਗੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਜੇ ਅਗਲੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੇ ਮਨ ਅੱਜ ਗੁਸਤੀਨਾ ਨਾਲ਼ ਭਰੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਇੱਕ ਮਹਾਨ, ਨਿੱਘੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਜਿੰਦ, ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਰਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਣਮੁੱਲੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਦੋਸਤ।

ਕਈ ਆਬਣਾਂ ਲੰਘ-ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਉਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੂੰ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਸਤੋਪੀਆਂ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘਾਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ, ਜਿਹੜੇ ਛਾਪੇਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਾਰਾਂ ਨਿੰਮ੍ਹੇ-ਨਿੰਮ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਂਦੇ ਨੇ। ਇੱਕ ਕੱਜਾਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਗੀਤ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜੀ।

ਉਹਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਗੀਤ, ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੜਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੇ।

ਉਹ ਮੇਰੀ ਦਲੇਰ ਕਾਮਰੇਡ ! ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜਿੰਦੜੀ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਸੁਨੱਖੇ ਤਿੱਖੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ! ਕਿੰਨੀ ਕੌਮਲਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਬਾਲੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ! ਅਣਮੁੱਕ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹੇ, ਸੈਆਂ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪਿਆਰ-ਛੁਹਾਂ ਦੇ ਭਖਦੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜੀਵਿਆ। ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਖੀਵੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਚਿੰਤਾ, ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਨਬਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਧੜਕਦੀ ਹੈ, ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਕਰ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਲੋਚਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਲਿਖਣਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਜੂਝੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਹਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਤੇ ਕਈ ਅਨੰਦ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਘੜੀਆਂ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਬੜੇ ਅਮੀਰ ਹਾਂ— ਦੌਲਤ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੈ।

ਗੁਸਤੀਨਾ ? ਤੱਕ, ਇਹ ਗੁਸਤੀਨਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਔਧਾ ਬੀਤ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਤਬਾਹੀਆਂ ਭਰੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ 'ਕੱਲੀ-ਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਲੜਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭਰਮਾਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆਂਦਾ।

“ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਾ”, ਉਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਾ, ਕਿ ਮੂਰਖਤਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਆਪਣੀ ਇਹਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤੇਰਾ ਫ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ।”

“ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਧਮਕੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਧਰ ਇਹ ਹੀ ਏ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣਾ।”

ਇਹ ਹੈ ਮੇਰੀ ਗੁਸਤੀਨਾ, ਬੇਅੰਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਖੋਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਹੈ ਨਾ ਗੁਸਤੀਨਾ ? ਪਰ ਇਹ ਸਾਡਾ ਪਿਆਰ

ਤੇ ਸਾਡੀ ਆਬਰੂ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਲੋਕ, ਜੇ ਏਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਮੁੜ ਮਿਲਣਾ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਾਰੂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸੁਹਾਣੀ ਰੁੱਤੇ? ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਏਗਾ, ਜੀਹਦੀ ਸਾਨੂੰ ਸੱਧਰ ਏ, ਜੀਹਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਏਨੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਹਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਜਗਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਵਿਦਾ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਗਲਵਕੜੀ ਨਾ ਪਾਣ ਦਿੱਤੀ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਨਾ ਘੁੱਟਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਿਹੜੀ ਪੰਕਾਤਸ ਤੇ ਕਾਰਲੋਵੋ ਚੌਂਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੀ ਏ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਰਤ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਜਾਣਨੀ ਏ ਗੁਸਤੀਨਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਫੇਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਾਂਗੇ। ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਦੁਰੋਡਿਓ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ 'ਵਾਜ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ :

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਅਲਵਿਦਾ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਮਿਲਾਂਗੇ,
ਅਗਲੀ ਮਿਲਣੀ ਤੀਕ !

ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਵਸੀਅਤ

ਮੇਰੀ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੈਸਤਾਪੋ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਬੜੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਪੜਚੋਲ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਤੇ ਕਈ ਅਖਬਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਕਤੀ ਸੁਆਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਿਉ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਗੁਸਤੀਨਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਸਕੇਗੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹਦੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਕਾਮਰੇਡ ਲਾਦਯਾ ਸ਼ਤੋਲ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁਣ ਲਏ ਤੇ ਪੰਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਏ।

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੇਖ ਤੇ ਬਹਿਸਾਂ।
2. ਦੇਸ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ।
3. ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਬਾਰੇ

4. ਤੇ 5., ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਾਟਕ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖ।

ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਤੇ 'ਤਵੋਰਬਾ' (ਉਸਾਰੂ-ਕਲਾ), 'ਰੂਦੇ-ਪਾਵੋ' (ਲਾਲ ਹੱਕ) ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਬਾਕੀ 'ਕਮੇਨ' (ਤਣਾ) 'ਪ੍ਰਮੇਨ' (ਖੂਹ), 'ਪ੍ਰੋਲੇਤ-ਕੁਲਤ' (ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਸੋਭਿਆਚਾਰ), 'ਡੱਬਾ', (ਵਕਤ) 'ਅਵਾਂਤ-ਗਾਰਦ' (ਹਰਾਵਲ ਦਸਤਾ) ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਯੂਲੀਅਸ ਜ਼ਯੇਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਲੇਖ ਗਿਰਗਾਲ ਕੋਲ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਹੌਸਲੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੇ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਬੋਯੇਨਾ ਨੈਮਸਤੋਵਾ' ਛਪਵਾਣ ਵੇਲੇ ਦਰਸਾਇਆ। ਸੋਬਿਨ ਉੱਤੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਯਾਨ ਨੈਰੂਡਾ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਨੋਟ ਉਸੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਤੇ ਲੁਕਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੈਲੀਨੈਕ, ਵਿਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੁਚਾਨੈਕ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋ ਕਾਂਡ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਕੋਲ ਹਨ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਗੈਸਤਾਪੋ ਕੋਲ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਫ਼ਾਈਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਯਾਨ ਨੈਰੂਡਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਵਸੀਅਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਨੈਰੂਡਾ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਉਚੇਚੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨੈਰੂਡਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਹ ਸਮੀਖਿਵ ਦੇ ਹੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਉਹਨੇ ਰਿਗਾਫ਼ਰ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ 'ਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਸ ਪਿਛੋਕੜ ਬਿਨਾਂ 'ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਪਹਿਲੀ ਮਈ 1890 ਤੱਕ' ਦੇ ਨੈਰੂਡਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ — ਇੱਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਸ਼ਾਲਡਾ ਵਰਗੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਵੀ — ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੈਰੂਡਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸੀ ਨੇ ਬੜਾ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਹੂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨੈਰੂਡਾ 'ਬੈਲਡਜ਼', 'ਸਾਨਿਟਸ', 'ਸ਼ੋਕਰਵਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਭਜਨ' ਤੇ 'ਸਿੰਪਲ ਮੋਟਿਫ਼ਸ' ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਦਾ ਕੰਮ ਥਕਾ ਦੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਛੂਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਨੈਰੂਡਾ ਵਰਗੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਯਾਨ ਨੈਰੂਡਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਦੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ 'ਸੈਬੀਨਾ' ਕਿਤਾਬ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਤਨ ਬੜਾ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਪਤਝੜ ਵਰਗਾ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਬੱਦਲਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। 'ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਫ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਮ ਸਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ,' ਤੇ ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਉਸ ਨਿੱਘ ਤੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਰਚਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਲੀਬਾ ਤੇ ਵਿਯੋਰਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਹਾਸਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਖੱਪਾ ਪੂਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਟੱਬਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੇਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਰੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਸਦਾ ਚੁਤਰਫੀ ਖਿਲਾਰਦੇ ਨੇ— ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੋਈ ਚੁਰਾ ਲਏ।

ਮੈਂ ਹਰ ਉਸ ਸਾਥੀ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਆਖ਼ਰੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਉਂਦਾ ਨਿੱਕਲ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਆਏ ਨੇ। ਇੱਕ ਹੱਥ-ਘੁੱਟਣੀ ਗੁਸਤੀਨਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ, ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ।

ਤੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਪਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹੀ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਮੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮਈ 19, 1943।

ਜੁ. ਫ਼ੁ.

ਮਈ 22, 1943

ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਜੱਜ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਮੁਕੱਦਮਾ, ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਉਦੂੰ ਵੀ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਏ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਨੇ। ਲੀਤਾ ਪਲਾਖ਼ਾ ਤੇ ਮਿਰੈਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਦੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਹਨ। ਮਿਰੈਕ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾ ਸਕੀ।

ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਠੰਡੀ, ਨਿਰਜੀਵ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ — ਏਨੀ ਠੰਢੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬੜੀ ਜਿਊਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਡਰੌਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਸੀ। ਜਿਊਂਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵੇਗ ਸਨ, ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਇੱਕ ਬੰਨੇ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੇ ਆਮ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵੇਗ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ। ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਕੋਟ ਦੇ ਕਾਲਰ 'ਤੇ ਟੇਢੀ ਜਿਹੀ ਸਲੀਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਿੱਲਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋਂਦਿਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਢਾਲ ਦੇ ਓਹਲੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਗੂਣਾ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਅਫ਼ਸਰ ਲੁਕਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਰਹਿ ਸਕਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਲਈ ਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਨਾ ਭੈੜਾ। ਨਾ ਤੇ ਉਹ ਹੱਸਦਾ 'ਤੇ ਨਾ ਗੁਰਾਂਦਾ ਏ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਹੂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਤਰਲ-ਪਦਾਰਥ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ, ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਗੱਦਾਰੀ ਦੇ ਛੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ: ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ, ਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਹਦੇ-ਕਾਹਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਏ।

ਏਥੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ, ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਨਾਰਦਿਕ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਾਰਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਲਈ ਹਾਂ ਕਿ ਚਤੁਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੁਹਾੜਾ ਵੀ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਸੋ ਉਹ ਕੁਸ਼ਤੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੇ ਉਡੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਹੋਰ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਲਾਏ ਇਲਜ਼ਾਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣਗੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਉੱਥੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਉਡੀਕ, ਸਜ਼ਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਦੇ ਸੌ ਦਿਨ। ਇਹੀ ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਹੈ—ਚਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਦਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਥੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਵੀ ਛੇਤੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤੀ ਮਦਦ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਏਸ ਵੇਲੇ ਲੜਾਈ ਤੇ ਆਸਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ

ਖਿਲਾਫ਼ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜੀ ਆਏਗੀ— ਫਾਸੀਵਾਦ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਮੌਤ? ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਲ ਹੈ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਆਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਘੱਟ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਗਲਣ-ਸੜਨ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੁੱਖ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ— ਤੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਬਚਣਗੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਣਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਾਸੀਵਾਦ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਰ ਹੈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦੇਰ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਾਲਮ ਦਿਨ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਮਰ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਣਾ ਕਿੰਨੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਘਟਨਾ ਹੋਏਗੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ।

ਪੰਕਾਤਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਣ ਦਾ ਵਕਤ ਏਨਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਕਲ ਮੈਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਲਿਖਣਾ ਪਏਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਏਗਾ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਨ।

ਮੈਂ ਯੈਲੀਨੇਕ ਟੱਬਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਾਦਾ ਲੋਕ ਨੇ ਕਿ ਆਮ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਮੇ ਨਾ ਜਾਪਦੇ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ-ਕੋਲ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੱਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸਨ — ਪਤੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਸੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਤਪਦਿਕ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਤੱਕਿਆ ਕਿ ਗੈਸਤਾਪੋ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸੋਹਣਾ ਕਮਰਾ ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਝਲਕ ਆਇਆ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵੱਲ ਘੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ :

“ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਏਗਾ, ਯੋ?”

ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਲਫਜ਼ ਉਹਨੂੰ ਟੋਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਉਤਾਵਲਿਆਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਅਡੋਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਦੇ ਜਾਂ ਗ਼ਮ ਦੇ :

“ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮਰਨ ਲਈ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਮਾਰੀਏ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਨਾ ਚੀਕੀ, ਨਾ ਹੀ ਕੰਬੀ। ਬੜੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ

ਹੱਥ ਨਿਵਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, ਉੱਥੇ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਗੈਸਤਾਪੋ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਥੱਪੜ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲੂ ਮਲੀ, ਤੇ ਖੱਲਿਓਂ ਉਤਾਂਹ ਤੱਕ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਹਸਾਉਣੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ :

“ਏਨੇ ਸੋਹਣੇ ਜੁਆਨ,” ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ‘ਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕੀਤੀ, “ਏਨੇ ਸੋਹਣੇ ਜੁਆਨ ਤੇ ਏਨੇ ਵਹਿਸ਼ੀ।”

ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ‘ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ’ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਏ ਤਾਂ ਮਾਰ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ‘ਚੋਂ ਇੱਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਢਾ ਸਕੇ। ਨਾ ਹੀ ਉਦੋਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸਿਆ।

ਮੈਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੀ ਦੇ ਲਈ ਨਾਕਾਬਲ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਉਨੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ‘ਤੇ ਕੀ ਬੀਤਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਏਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਯੋਜ਼ਫ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ਼ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸੈਨਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ-ਕੀ ਮੰਨ ਲਏ ਤਾਂ ਜੋ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਸਕੇ।

ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਜਾਣ ਸਕਿਆ ਸਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਬੜਾ ਕੋਮਲ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਤੱਕਿਆ। ਉਹਦਾ ਘਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਕਿ “ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀਹਨੇ ਤੇਰਾ ਸਮਾਨ ਚੁਰਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਚੋਰ ‘ਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ,” ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਪਏ ਸਮਾਨ। ਉਹਦੀ ਚਿੰਤਾ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਏਦੂੰ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਕਰਨ ਗੋਚਰੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਦੂਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ‘ਚੋਂ ਗੰਦ ਹੂੰਝਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਉਹਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਘਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲੀ ਮੈਂ ਆਪ ਕਰ ਲਵਾਂਗੀ।”

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ, ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਥੁਹ-ਪਤਾ ਲਾਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸਫ਼ਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ— ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਬਰਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਫ਼, ਇਹਨਾਂ ਭਿਆਨਕ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਫ਼ਸਲ ਉੱਗੇਗੀ।

ਉਹਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸੁਨੇਹਾ ਇਹ ਸੀ :

“ਬਾਹਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੋਗ ਨਾ ਮਨਾਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਕੋਈ ਡਰੇ ਵੀ ਨਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਏਸੇ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਮਰ ਵੀ ਸਕਾਂਗੀ।”

ਉਹ ਸਿਰਫ਼ “ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀ” ਸੀ। ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਲੇਰ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੀ :

“ਐ ਯਾਤਰੂ, ਲੈਸੀਡੈਮੋਨੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਅਸੀਂ ਮਰੇ ਪਏ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਨੂੰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ।”

ਵਿਸ਼ੁਸ਼ਿਲ ਜੋੜਾ

ਇਹ ਵੀ ਉਸੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ, ਐਨ ਯੈਲੀਨੇਕ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਯੋਜ਼ਫ਼ ਤੇ ਮਾਰੀਏ ਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਟੱਬਰ, ਆਪਣੇ ਗੁਆਢੀਆਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਰਤਾ ਵਡੇਰੇ।

ਯੋਜ਼ਫ਼ ਉਦੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਨਿਉਸਲ ਤੋਂ ਆਇਆ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਗੋਡੇ ਨਾਲ਼ ਪਰਤ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਬੁਨੇ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮਾਰੀਏ ਇੱਕ ਨਰਸ ਸੀ। ਉਹ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਜਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਦੁਖੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਕਲਰਕ ਤੇ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਸ਼ੈਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉੱਥੇ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਏਥੇ ਏਸ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕੁੱਝ ਰਾਜਸੀ ਪਰਚੇ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਸਨ— ਪਰ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਿਆ।

ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੋਕੋਰਨੀ ਤੇ ਪਿਕਸੋਵਾਅ ਕੋਲੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਹੋਂਜਾ ਚੇਰਨੀ ਮਾਰੀਏ ਵਿਸ਼ੁਸ਼ਿਲ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਯੋਜ਼ਫ਼ ਵਿਸ਼ੁਸ਼ਿਲ ਦੀ ਮੇਰੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਅਜ਼ਾਦ ਲੀਡਰ ਦੀ ਉੱਘ-ਸੁੱਘ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਨੰਬਰ 400 ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬੜਾ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ— ਅੱਲੇ ਫੱਟਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿੰਨੀ ਸਖ਼ਤ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨੀ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ :

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਂਹਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਸ਼ਕ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਲੈਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ।”

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਇੱਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵਿਛੜਨ ਤੇ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਉਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਮਿਸ਼ਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਉਹਦੀ ਵਹੂਟੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਏਗਾ, ਏਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੀ ਏ, ਜਦੋਂ ਇਕੱਲਤਾ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਤੀਣੀ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਉਹਨੇ ਘੜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੋੜ ਲਿਜਾਣ ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮਖ਼ੌਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅੰਮੀ ਤੇ ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰਾਹ ਲੱਭ ਸਕਿਆ— ਆਪਣਾ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪ 'ਕੱਲੀ ਨੇ ਕਰਨਾ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ 1943 ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਦਿਨ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ 'ਕੱਲੀ ਹੀ ਬੈਠੀ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬੈਠਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਓਥੇ ਉਹਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਘੜਿਆਲ ਖੜਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਉਹਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਖ਼ਾਲੀ ਗਲਾਸ ਨਾਲ਼ ਛੁਹਾ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਜਲਦੀ ਘਰ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾਮ ਪੀਤਾ, ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹ ਸੱਧਰ ਕਿ ਉਹ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੱਕ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿ ਸਕੇ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵੀ ਫੜੀ ਗਈ। ਨੰਬਰ 400 ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਬ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਨਾ। ਉਹ ਏਨੀ ਬੀਮਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਹੀ ਮੁਕਾ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਏਦੂੰ ਕਿਤੇ ਭੈੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ—ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ।

ਉਹਨੂੰ ਫੜਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਲਈ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ :

“ਤੱਕ, ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ— ਤੇਰਾ ਪਤੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਏ। ਉਹ ਕਦੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਤੇ ਤੂੰ ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਤੇ ਉਦੋਂ ਫਿਰ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਏਸ ਉਮਰੇ ਦੂਜਾ ਪਤੀ ਕਿੱਥੇ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰੇਗੀ? ਇਸ ਲਈ ਸੋਝੀ ਕਰ, ਤੇ ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਏਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦੋ, ਅਸੀਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਪਤੀ

ਮੋੜ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਉਹ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਰ ਜਾਏਗਾ, ਮੇਰਾ ਯੋਜ਼ਫ, ਵਿਚਾਰਾ ਯੋਜ਼ਫ ! ਤੇ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਏ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ? ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਛੱਡੀ ਏ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਮੈਂ 'ਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗੀ, 'ਕੱਲੀ-ਕਾਰੀ—ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੌਤ ਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਕਿਹਨੂੰ ਲੱਭਾਂਗੀ ਮੈਂ ਏਸ ਉਮਰੇ ? ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲੇ ਉਹਨੂੰ ਮੋੜ ਲਿਆਣਗੇ। ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੀ, ਜੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਵਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

ਉਹ ਇੱਕ ਲਫਜ਼ ਨਾ ਕੂਈ।

ਉਹ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੇਨਾਮ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਯੋਜ਼ਫ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੀਦਾ

ਬਕਸਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਯੋਜ਼ੇ ਸੀ ਤੇ ਚੰਚਲ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਲੀਦਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਲੜੀ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵੱਲ ਬੜੀਆਂ ਹੈਰਾਨ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਲਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬੰਦਾ ਆ ਗਿਆ ਏ।

ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਏਸ ਬਾਲੜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਯੋਜ਼ੇ ਦੀ ਮੜ੍ਹੇਈ ਭੈਣ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਲਾਡਲਾ ਨਾਂ ਪਲਾਖਾ ਸੀ (ਜਿਦ੍ਰੇ ਮਾਅਨੇ 'ਡਰਪੋਕ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ), ਪਰ ਇਹ ਸਿਫ਼ਤ ਉਹਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਭਿਆਲ ਬਣ ਗਿਆ— ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਚਾਹੇ ਜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਬਜ਼ਰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਜਾਂ ਭਣਵੱਈਏ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਝੜਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਵਾਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਮਿਜਾਜ਼ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁੱਢੇਵਾਰੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਾਂਗ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵਿਗੜਿਆ ਬਾਲ ਸੀ।

ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿਣ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਈ। ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਗੜਾਂਦਾ ਆਦਮੀ ਜੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਫਿਰਨ-ਤੁਰਨ ਜਾਏ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਘੱਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਲੰਘਦੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ

ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੈਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਗੁਪਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ— ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ— ਉਹ ਮੇਰੀ ਰੂ-ਪੋਸ਼ ਹਰਕਾਰੀ ਬਣ ਗਈ।

ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਖੁਤਖੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੰਮ ਕੀ ਏ ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਨੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਨੂੰ ਨਵਾਂ ਤੇ ਸੁਆਦਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਜਿਹਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅੰਸ਼ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਂਹਦਾ। ਫੜੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਘੱਟ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਸੁਖੱਲ ਰਹੇਗਾ— ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬਚਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸੀ।

ਲੀਦਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਯੈਲੀਨੇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਸੁਨੇਹੇ ਪੁਚਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਹੁਣ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਏਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮਕਸਦ ਦੱਸਾਂ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਲੀਦਾ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਉਪਰੋਂ-ਉਪਰੋਂ ਤੱਕਦਿਆਂ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗਲ੍ਹਾਦੜੀ — ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਏਸ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਮਿਰੈਕ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲੀਦਾ ਉੱਤੇ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਦੂਜੇ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲੀਦਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ।

ਪਿਆਰ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਪੱਲਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੱਕੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਗਿਆ।

1942 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਝਕਦਿਆਂ-ਝਕਦਿਆਂ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਏਨਾ ਝਕਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਏਨੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਏਸ

ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਲੀਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਉਹਦੀ ਹੋਰ ਪਰਖ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਫ਼ਰਵਰੀ 1942 ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਿਆਂ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਬੜੀ ਕੋਰੋਰ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਘਰ ਪਰਤੇ, ਉਹ ਚੁੱਪ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਖੜੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਸੁੰਨਸਾਨ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਗੁਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸੋ, ਉਹਨੇ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਦਿਨ ਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ।”

ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ ਕਈ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਿਆ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜਿਆ।

ਉਹ ਉਪਰਲੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਪਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੁਅੱਲਕ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕਰਨਾ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਅਤਿ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਲੁਕਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਘੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਲੀਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਈਲ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਿਲਕ ਕੇ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਉਹ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ, ਇੱਕ ਵਾਦੀ ਵਾਂਗ, ਖਿੱੜੇ ਮੱਥੇ, ਬਿਨਾਂ ਦਿਲ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਰ ਦੇ — ਤੇ ਹੁਣ ਏਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਖੱਲੇ ਇੱਕ ਤਗੜਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ।

ਉਹ ਸਾਡੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ ਫੜੀ ਗਈ। ਮਿਰੈਕ ਨੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਲੀਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਣਵੱਈਏ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਖਲੰਦੜੀ ਮਨ-ਮੌਜਣ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜਿਹਨੂੰ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਕਰ ਬੈਠੀ ਹੈ ਜਿਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਹਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਢੰਗ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਕੰਮ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਹ ਵਿਹਲੀ ਨਾ ਬੈਠੀ। ਪਾਰਟੀ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਿਆ। ਉਹ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ

ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਹ ਅਣਜਾਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਕਾਤਸ ਦੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰਦਾਰਨੀ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲੋਕੋਂ ਕੇ ਘੱਲੇ ਹੋਏ ਸੁਨੇਹਿਆਂ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀਹਾਂ ਆਦਮੀ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਇਹ 'ਕੰਮ' ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਰਮਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ — ਮੁੱਕਦਮੇ ਲਈ। ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਲੀ ਉਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੱਕ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿ ਸਕਣ ਦੀ ਕੁੱਝ ਆਸ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਆਨ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਨਾ ਗੁਆ ਬਹਿਣਾ। ਉਹਨੂੰ ਹਾਲੀ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਸਿਖਾਣਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਰੁਕਣ ਦੇਣਾ, ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣਾ, ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਉਸ 'ਤੇ ਹੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇਣਾ। ਉਹ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਰਖ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਧਾਤ ਸੁੱਚੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਅਫਸਰ

ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ — ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੈ— ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਖ-ਪੁੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ।

ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਨਹੋਰੈਡੀ ਦੇ 'ਫ਼ਲੋਰਾ ਕੈਫ਼ੇ' ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਟੁਣਕਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਕਿ "ਬਹਿਰੇ, ਬਿੱਲ ਲਿਆ।" ਤਾਂ ਇੱਕ ਲਿੱਸਾ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ, ਲੰਮਾ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਪਾਈ ਇੱਕਦਮ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਣ ਖੜੋਂਦਾ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੱਕੜੀ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਹੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਤੁਰਦਾ ਤਿਲਕਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਜਨੌਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਬੜਾ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਤੁਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇੱਕਦਮ ਕੁੱਝ ਭਾਂਪ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਰਡਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਬਹਿਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, "ਝੱਗ ਵਾਲੀ ਕਰੀਮ ਦੇ ਬਿਨਾਂ, ਚਿੱਟੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੀਜੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿਓ," ਜਾਂ 'ਪੇਸਟਰੀ' ਤੇ 'ਲੋਕ-ਪੱਤਰੇ' ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ਼ ਦੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਦੇ ਦਿਓ। ਗਾਹਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਵੱਡਾ ਬਹਿਰਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨੌਕਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸਾਥੀ।

ਪਰ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਯੈਲੀਨੈਕ ਜੋੜੇ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸਿਲ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਇੱਕ ਪਿਸਤੌਲ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤਾਣੀ ਖੜੋਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਏਸ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪੀ ਏ।"

ਸੱਚ ਦੱਸਾਂ, ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਾਂ।

ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਕਲ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬੜਾ ਖ਼ਾਸ ਵਾਧਾ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਫਤ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮੁਜ਼ਰਮ ਤੇ ਕਾਤਲ, ਆਪਣੀ ਗਿਰਾਵਟ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕ, ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹਣੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਝੱਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਬਚਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਅਕਲ ਦਾ ਫੜੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਕਲ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਏਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡੇਰੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਟਾਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਕੀਦਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਓਸ ਗਰੁਪ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਅਕਲ ਨਾਲ਼ ਜ਼ਿਦ੍ਯਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਜ਼ਮ ਹੈ। ਚਾਲ ਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸੱਟਾਂ ਅਕੀਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦੀਆਂ।

ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ' ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਤਗੜਾ ਅਕੀਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇਗਾ। ਜੇ ਇਹੋ-ਜਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਇਹ ਲੱਭੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬੇਵਕੂਫੀ ਨਾਲ਼ ਰਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ— ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੇ ਰਲ਼ਾ-ਮਿਲ਼ਾ ਕੇ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਹੁਤ ਮੁੱਦਤ ਤੱਕ ਤੇ ਬੜੀ ਮਹਿਦੂਦ ਜਹੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਹੀ ਪਿਛਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ੁਫੀਆ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਖ਼ੁਫੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੌਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਰਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਤਰੋਗ੍ਰਾਦ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਪਿਤਰੋਗ੍ਰਾਦ ਤੋਂ ਉਦੇਸਾ ਜਾ ਕੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਲ਼-ਮਿਲ਼ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਏਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਾਗ ਹੈ — ਪਰਾਗ, ਪਰਾਗ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੂਹੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਿਆਂ-ਸੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਪ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਗੈਸਤਾਪੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਲ਼ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਹਦੀ ਨਿਰੋਲ ਇਹ ਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਤੇ ਏਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਭਾਵੇਂ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਤੋਂ

ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਆਂਦਾ।

ਸੈਕਸ਼ਨ 11-ਏ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਗੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਣ ਕਰਕੇ ਕਾਲੇ-ਚਿੱਟੇ-ਲਾਲ ਫੀਤੇ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ ਫ਼ੀਡਰਿਖ, ਜ਼ਾਦ੍ ਤੇ 'ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ' ਯੋਜ਼ਫ਼ ਬੋਏਮ। ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਬਾਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ-ਗਿਨੌਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਰਕੇ ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਖ਼ਾਤਰ। ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਾਦ੍, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਿਗੂਣਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜੀਹਦਾ-ਮਿਜ਼ਾਜ਼ ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਹ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਉਹਦੀ ਬਦਲੀ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਪਰਾਗ ਤੋਂ ਬਰਲਿਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਪਰਤਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਉਹਨੂੰ ਛੁਟਿਆਣ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਾਮਰਾਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਬਰਲਿਨ ਨਾਲੋਂ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤਗੜਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਰਕਮ ਵਧਾਣ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਾਦ੍ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਹੈ, ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ-ਖਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਸਮਝਣ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਜਾਨ-ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਿਖਾਣ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਏਸ ਲਈ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਏ ਕਿ ਉਹਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਜਾਏ। ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਉਹ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪਖੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਦ੍ਹੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੈਂਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਹੁੰਡੀਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਦੁੱਗਣਾ ਰਹਿਮ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਜਲਦੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਾਦ੍ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਹੁੰਡੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਜਰਮਨ ਅਫ਼ਸਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਚੈਕ ਅਫ਼ਸਰ— ਸਮੋਲਾ— ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਸਮੋਲਾ ਜ਼ਰਾ ਸਾਊ ਡਾਕੂ ਹੈ, ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਫ਼ੀਡਰਿਖ ਲੰਮਾ, ਲਿੱਸਾ ਤੇ ਪੀਲੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲ਼ਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜਿਦ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਬਦੀ ਟਪਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ 1937 ਵਿੱਚ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜਰਮਨ

ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜਰਮਨੀ ਵਾਪਸ ਭੇਜੇ। ਉਹਨੂੰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੇ-ਗੁਨਾਹ ਹੋ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਜਰਿਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਕੰਸੈਟਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਦਰਾਜ਼ 'ਚੋਂ ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਸੁਆਹ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੱਤ ਕੁੱਜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਤਕਾਣ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ— ਤੇ ਹੁਣ ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰੀ ਤੇਰੀ ਹੋਏਗੀ।”

ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਯਾਨ ਯਿਸ਼ਕਾ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦਿਆਂ-ਕੁੱਟਦਿਆਂ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਇਲਾਂ ਫੋਲਦਿਆਂ ਇਹ ਦੁਹਰਾਣਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

“ਠੀਕ ਹੈ — ਮਾਮਲਾ ਖ਼ਤਮ।”

ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨਾ।

ਉਹਦਾ ਵਧੀਆ ਐਸ਼ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਲਈ ਪਿਆਰ ਉਹਦੇ ਪੁਲਸੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਿਆ ਹੋਏ, ਜਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਪਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੁਹਾਡੀ ਮੌਤ ਜਲਦੀ ਆਏਗੀ? ਉਹਦਾ ਚੈਕ ਸਹਾਇਕ ਨੈਰਗੈਰ ਕੱਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਛੋਟਾ ਹੈ— ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਸ ਇਹ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬੋਏਮ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲੇ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਨੂੰ ਧਨ ਜਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਂਕ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁੱਝ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਏਸ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਕਈ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਿਟਲਰ ਬੈਰਾਨ ਨਾਲ 'ਕਲਿਆਂ ਬੜੇ ਗੁਪਤ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਵੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ-ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਬੈਰਾਨ ਨੇ ਹਿਟਲਰ ਨੂੰ ਦੱਸਣੋਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਬੋਏਮ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਐਨ ਤਸੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਲੋੜ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋੜ ਸਮੁੱਚੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ

ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਭੜਕਾਊ-ਏਜੰਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਦ੍ਹੇ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੁਤੀੜ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਉਹਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਸ ਚੀਜ਼ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਆਦ ਆਂਦਾ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਤੱਕ ਕੇ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਪਰਾਗ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡਾਈਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਸੌ ਕੰਡਕਟਰਾਂ ਤੇ ਮੋਟਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜੀ ਪੈ ਗਈ। ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ! ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਡੇਢ ਸੌ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਡੇਢ ਸੌ ਟੱਬਰ ਉਹਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਗੇ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਬੜੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਖ਼ਾਸ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਐਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਸ ਏਂ,” ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਘੁਮੰਡ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ‘ਕੇਸ’ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ‘ਕੇਸਾਂ’ ਦੇ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਏਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵੀ ਕੁੱਝ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਸਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਫ਼ਰਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਾ ਪਛਾਣ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪੋਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਚੁੱਪ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਦਾ ਏਨਾ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਾਮਲਾ ਨਿਵਿਘਨ ਰਹੇ।

ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਠੀ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇ ਓਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਧਮਕਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਝਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਤਾਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੀ। ਉਹਦੀ

ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਿਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ, ਉੱਥੇ ਬੀਅਰ ਪੀਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਆਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਦੇ।

ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਏ, ਪਰ ਤੱਕ, ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ। ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਟੁਰ-ਫਿਰ ਰਹੇ ਨੇ ਜੀਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਟੁਰਿਆ-ਫਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੈਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਉਹ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਤੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ— ਕੀ ਤੂੰ ਸੋਚਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕੋ ਏ ਵੀ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਦੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵੱਟ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ?”

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨੈਰੂਦਾ ਸਟ੍ਰੀਟ ਤੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤੈਨੂੰ ਪਰਾਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਏ। ਤੱਕ, ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਫੇਰ ਏਥੇ ਪਰਤ ਕੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਂਹਦਾ? ਪਰਾਗ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਏ — ਤੇ ਤੇਰੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਏਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣਾ ਰਹੇਗਾ।”

ਉਹ ਵਰਗਲਾਣ ਦਾ ਪਾਰਟ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪਰਾਗ ਉੱਤੇ ਪਤਝੜ ਦੀ ਇੱਕ ਸੈਨਤ ਜਹੀ ਖਿਲਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੱਕਦੀ ਹੋਈ ਅੰਗੂਰ ਵੇਲ ਵਰਗੀ ਨੀਲਾਣ 'ਤੇ ਖੁੰਦਲਕਾ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਸਿਆਂਵਾਂ। ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਤੱਕ ਇਹ ਹੀ ਤੱਕਦਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਂਹਦਾ ਸਾਂ... ਪਰ ਮੈਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“...ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਚਲੇ ਜਾਓਗੇ, ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਪਰਾਗ ਸੋਹਣੇਰਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।”

ਉਹ ਕੁੱਝ ਹੱਸਿਆ, ਕਮੀਨੇਪਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਦਾਸੀ ਜਹੀ ਵਿੱਚ, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਨਕੀ ਹੈਂ...”

ਓਸ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ :

“ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ...! ਤਾਂ ਤੂੰ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਾਡੀ ਫਤਹਿ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ...”

ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ ਏਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਜਿੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀਆਂ ‘ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲਾਂ’ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।

ਗੈਲਸ ਦਾ ਡਰਾਮਾ

ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਪਤਲੂਣ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਗੈਲਸ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਤਲੂਣ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਆਮ ਗੈਲਸ। ਇਹ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ— ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਗੈਲਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਸਦੀ।

ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚਾਹੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਦਿਆਂ—ਮਾਰਦਿਆਂ ਅਧਮੋਇਆ ਕਰ ਦੇਣ, ਜਾਂ ਮਾਰ ਹੀ ਦੇਣ, ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਪਹਿਲੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਟਾਈ, ਪੇਟੀ, ਗੈਲਸ, ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਤੇ ਤੁਸੀਂ ਫਾਂਸੀ ਲੈ ਕੇ ਨਾ ਮਰ ਸਕੋ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਪਣੇ ਤੌਲੀਏ ਨਾਲ ਫਾਂਸੀ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨਾ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਸੌਖਾ ਏ। ਮੌਤ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਾਧਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਗੈਸਤਾਪੋ-ਅਦਾਲਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਸੈਂਟਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਜਾਂ ਫ਼ਾਂਸੀ ਲਾਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਉੱਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਚਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਵਾਂਗ ਲਟਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸੀ ਇੱਕ ਅਣਚਾਹੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਗੁਸਤੀਨਾ ਨਾਲ ਵਾਪਰਣ ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਸੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਘੱਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਸਤੀਨਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਅਜੇ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਥਾਂ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ (ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ)। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੁਣ ਕਦੋਂ ਜਾਣਗੇ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੱਲ੍ਹ, ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ। ਗੈਲਸ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਟਕ ਰਹੀ ਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਓਥੇ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਏ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਗੁਸਤੀਨਾ ਏਥੇ ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਈ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਏਸ ਗੈਲਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੁਸਤੀਨਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਦੋ ਦਿਨ, ਤਿੰਨ ਦਿਨ, ਚੈਨ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ — ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀ ਤੋਂ ਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਦੀ ਬੰਦ-ਖ਼ਲਾਸੀ ਦੀ ਘੜੀ ਲੈ ਆਏ!

ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਿਛਲਾ ਵਰ੍ਹਾ, ਪਿਛਲਾ ਮਹੀਨਾ

ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ — ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੱਕ ਟਕ ਉਸ ਕੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਜੁੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਸ ਡਲ੍ਹਕਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਣੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੋਹਰ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਪਰਸੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹੋ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਵਟਾ ਦੇਵੇ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਏਨੀਆਂ ਉੱਧੜ-ਗੁਧੜੀਆਂ ਨੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਏ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਏ ? ਤੇ ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਕੋਈ ਕੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਟੱਲ ਆਸ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ — ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਏ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਏ ?

ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇ-ਸਿਰ ਪੈਰ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਉੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਆਦਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਲਈਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਹਰ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਕੰਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੰਨ ਤੱਕ ਖਿੱਲਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ਼ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਪੰਕਾਤਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸਨਸਨੀਖ਼ੇਜ਼ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸੁਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਦ੍ਹੇ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਝੱਟ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੂੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਬਣਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਨਾ ਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ 'ਤੇ ਪਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਚਾਈ 'ਤੇ ਹੀ ਪਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਹ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਏ ਕਿ ਜੰਗ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ਼ ਮੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਯਕੀਨ ਏਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਿਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਉਣ ਲਈ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹੀ ਦਿਨ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਓਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਮੌਤ, ਜਿਹੜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚੁਕ ਲਿਆਏ।

ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਏਨੇ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਬੀਤਣ, ਤੇ ਜਲਦੀ, ਹੋਰ ਜਲਦੀ, ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੱਸਦਾ ਸਮਾਂ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਸਮਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਰਤ ਮੁਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਆਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕੱਲ੍ਹ, ਬੀਤਿਆ ਹੋਇਆ ਕੱਲ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਸੋਂ ਅੱਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੈਲਸ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਨਾਲ਼ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ, 1942

ਮਈ 27, 1943

ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੇਲੇ ਕੁੱਟਣ ਬਾਅਦ ਸਿਨੇਮੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਇਹ ਹੀ ਸੀ, ਨੰਬਰ 400 ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਥੱਲੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ। ਰੋਟੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਫੇਰ ਮੁੜ ਚੌਥੀ ਮੰਜਲ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਓਸ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮੋੜਕੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਲੈ ਗਏ।

ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਬੈਚਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਚਮਚਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਰੋਟੀ ਚਬਾਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਬੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਝਾਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਅੱਜ ਅਚਾਨਕ ਪਿੰਜਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਸੌਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਮਚਿਆਂ ਦੀ ਟਨ-ਟਨ ਵਟ ਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਰਗੜ ਤੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਦੀ ਖੜਖੜ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਝ ਰਹੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਫ਼ਤਾ, ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰ੍ਹਾ ਜਿਉਂ ਸਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ ਪਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਫਿਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਕਰੀਬਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸੋ : ਮੌਸਮ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਏ। ਤਾਂ ਹੀ ਚਾਨਚੱਕ ਕਿਸੇ ਅਜੀਬ ਹਵਾ ਦਾ ਬੁੱਲਾ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਹ-ਘੁੱਟਵੀਂ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਸਿਰਫ਼ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੂਹ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਏ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ! ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਾ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੇ। ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਲਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਥੱਕ ਗਏ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਜੈਨਰਲ ਇਲਿਆਸ਼ (ਪ੍ਰੋਟੈਕਟੋਰੇਟ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ) ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ, ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆੜ ਓਹਲੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਈ ਤੇ,

ਉਹਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ।

“ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਮੇਰੇ ਬਿਨ ਬੋਲ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਹਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਨੇਹਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਖ-ਪਲਕਾਰੇ ਜਿੰਨਾ ਵੇਲਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੇ ਸੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਪਰਤ ਆਣ 'ਤੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਤੱਕ ਪੁਚਾਣ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਹ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ—ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ, ਸ਼ਾਇਦ—ਤੇ ਪੁੱਛ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਉਤਾਵਲਾਪਣ ਕੁੱਝ ਠੰਢਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਪਰ ਓਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਆਇਆ ਤੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ :

“ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਾਇਡਰਿਖ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ ਏ। ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਲੱਗ ਗਿਆ ਏ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਕਤਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਸਾਬੀ ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਕਟਰ ਸਿਨੈਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਜਿਊਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਫ਼ਰਵਰੀ, 1941 ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਪਤਲੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਚਾਬੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹਿਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡ ਛਪਿਆ ਦਿਸਦਾ ਸੀ :

“ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ।”

ਉਹ ਨਾਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਬੜੀ ਕੋਝੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਏ: “ਦੇਖਿਆ ਈ! ਓਏ ਯਹੂਦੀ, ਤੂੰ ਅਖ਼ੀਰ ਬਚ ਹੀ ਨਿਕਲਿਓ। ਤੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਏ ਇਹ। ਰਿਹਾਈ ਦਾ...” ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਇਹ ਦਸਣ ਲਈ ਫੇਰਦਾ ਏ ਕਿ ਵਿਕਟਰ ਦੀ ਗਰਦਨ ਉੱਡਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। 1941 ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਟੋ ਸਿਨੈਕ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਵਿਕਟਰ 1942 ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏਗਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮਾਊਥੋਜ਼ਨ ਲਿਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਜੀਬ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਮੁਤਾਬਕ, “ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਲਈ।”

ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਤੇ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਾਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੂਲੀ ਸਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੀ ਸੰਤਰੀ “ਹਾਇਡਰਿਖ ਦਾ ਬਦਲਾ” ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਧ ਮੀਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਰਜਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਦੇ ਕੁੰਦੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਲਹੂ ਵਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ

ਮੁਸੀਬਤ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਖੌਲਾਂ ਦੀ ਬੁੱਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਏਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਹਮਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਦਾ ਵਕਤ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਘੱਟ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਝੱਟਕੇ ਖਾ ਕੇ ਚੱਲਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਤਰੀ ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਇੰਜ ਲਟਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਰ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਟੰਗੀ ਵੱਧਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਖੇਡ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਮੁੱਕਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ :

“ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਆਂਦੀ ਮਰਦੀ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ।”

ਹੁਣ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਤ੍ਰਹਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੁਣਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਹ, ਸੌ, ਦੋ ਸੌ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕ ਨੂੜ ਕੇ ਮੋਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੇ ਜਨੌਰਾਂ ਵਾਂਗ ‘ਕੱਠਿਆਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਬੀਲਿਸੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਲਜ਼ਾਮ ਕੀ ਹੈ? ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੁੜ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਏਥੇ ਵੱਧ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਬੇ-ਅਰਥ ਨੇ, ਏਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਇਡਰਿਕ ‘ਤੇ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹਨ— “ਹਾਇਡਰਿਕ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ।” ਇੱਕ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਫ਼ੀਆ ਪਰਚੇ ਵੰਡਣ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਹੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ, ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਲੋਕਾਂ’ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਇਸ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੁਣਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਕੰਮ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਵਕਤ ਕਿਸ ਕੋਲ ਏ ਕਿ ਕੋਈ ਪਤਾ ਕਰੇ ਕਿ ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦੇ ਨੇ, ਓਹੀ ਉਹ ਠੀਕ ਆਦਮੀ ਹੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ,

ਜਿਹਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ? ਤੇ ਫੇਰ ਏਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਵੀ ਕੀ ਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਕੌਹ ਦੇਣਾ ਹੈ ?

ਓਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੀ 'ਪੇਸ਼ੀ' ਤੋਂ ਪਛੜ ਕੇ ਪਰਤਿਆ। ਥੱਲੇ ਕੰਧ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਵਾਨਚੂਰਾਂ (ਚੈਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਹੋਣਹਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ) ਖੜੋਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੰਡਲ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ਼ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਤਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਖੜੋਤਾ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਰ ਕੁੱਝ ਨਿਵਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੂਰ, ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬੜੇ ਦੂਰੇਡੇ ਤੱਕ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ...

ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੀਲੇਸ਼ ਕ੍ਰਾਸਨੀ— ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ—ਓਸੇ ਕੰਧ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੋਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਸੀਹੇ ਜਾਂ ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਹਨੂੰ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਕੰਧ ਵਲੋਂ ਅੱਧਾ ਭੰਵਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੋਤੇ ਸੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ਼ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੀ ਤੇ ਸੰਤਰੀ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ :

“ਇਸ ਨਾਲ਼ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਵਾਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਹਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਹੋਏਗੀ।”

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੇਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਥੱਲੇ ਖੜੋਤੇ ਰੋਟੀ ਲਈ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਓਦੋਂ ਉਹ ਇਲੀਆਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਥੱਲੇ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੱਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਏਸ ਵੱਲ ਸੈਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਇਡਰਿਖ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ਼ ਉਹਦਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੀ)।

“ਬਕਵਾਸ”, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵੱਲ ਪਰਤਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਖੌਲ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੋਬੀਲਿਸੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ।

ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਸੈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਜਨੌਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੱਜਰੇ ਲਹੂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਜਲੂਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਕੁਵੇਲੇ ਤੱਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਜ਼ੀ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਦਿਹਾਰ ਸੀ, ਕਤਲ ਦਾ ਦਿਹਾਰ। ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਉਸਤਾਦਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਕਲਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਹ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਮੁੱਚੇ ਟੱਬਰਾਂ ਨੂੰ, ਸਮੁੱਚੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ

ਸਾੜ ਕੇ ਫ਼ਨਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੌਤ ਪਲੇਗ ਵਾਂਗ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਮੰਡਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀ।

ਪਰ ਇਸ ਸਾੜਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਲੋਕ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ, ਖਾਂਦੇ ਨੇ, ਸੌਂਦੇ ਨੇ, ਪਿਆਰਦੇ ਨੇ, ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਪਛਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਤਣਾਉ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਨਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤਨਾਉ ਵਿੱਚ ਦਬੀਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਾਨੀਕ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਹਣੇ ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ, ਤੇ ਮੋਟਰਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਛੱਡਣ ਬਾਅਦ ਸੜਕ ਏਨੀ ਮੁਕਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿ ਸੈਰ ਤੋਂ ਪਰਤਿਆਂ ਲਈ ਲੰਘਣ ਦਾ ਥਾਂ ਬਚੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਰੌਲੀ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮ ਸੁਰਜ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜੱਫੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਕਸ਼ਿਆਵੀਂ ਥਕਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਮੌਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖਹਿਸਰਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਲੰਘਦਿਆਂ-ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਛਲਦੇ ਡਿੱਗਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਤੁਰ ਸਨ। ਸਹਿਆਂ ਵਾਂਗ! ਜਾਓ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਧਰੀਕ ਲਿਆਉ। ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਖੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਨੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਧੜਕਦੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ।

ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਹਿੰਦੇ ਇਸ ਝਰਨੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਤੇ ਇਹਦੀ ਮਿੱਠੀ ਖੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਕੌੜੀ ਜਾਪੀ।

ਪਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ।

ਜੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਜੀਵਨ ਏ। ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜੀਵਨ ਏ। ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਦਬਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਇਹਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਪਰ ਇਹ ਸੈਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਮੌਤ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਕੌੜਾ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ?

ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਐਨ ਨਰਕੀ ਤਸੀਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਵਤਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਖ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ?

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ੀ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਉਸ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ

ਜਿਦ੍ਹੇ ਸੰਤਰੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਾਫੀ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉੱਤੋਂ ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੜਕ 'ਤੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਜੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ 'ਤੇ, ਫੁੱਲਦਾਨਾਂ 'ਤੇ, ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਭੀੜ 'ਤੇ, ਤੀਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਜੋੜੇ ਤੱਕ ਲਾਂਗਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੜੇ ਉਤਾਵਲੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀਆਂ ਤੇ ਕੋਝੀਆਂ ਚੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੰਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੀਕਰ ਸਿਰਫ ਕੁੱਝ ਲੀਕਾਂ ਤੇ ਗੋਲਾਈਆਂ ਦਾ ਹੀ ਮਾਮਲਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਪੈਸ਼ੈਕ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਫਿਕਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਣਗੇ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਪਰਤਦਿਆਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਂਦਾ, ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਕੋਬੀਲਿਸੀ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਭੁੱਖ ਦੇ ਮਾਰੇ ਸੁਕਾਈਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰੱਦੀ ਜਿਹਾ ਮਲੀਦਾ ਖਾਣ ਬੈਠਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ, ਤੇ ਜੇ ਗੁੱਸੇ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪਾਸਾ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਈ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਲਈ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਅਸੀਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਿਤਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲਈ ਮੌਤ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ।

“ਤੂੰ ... ਜਾ ਤੂੰ, ਖੱਲੇ ਉੱਤਰ ਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਭ ਲੈਂਦਾ ਆਈਂ। ਛੇਤੀ ਹੋ!”

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਚ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਏਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਕਿੱਡੀ ਅਨੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਨਾ ਸਹਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ 'ਤੇ ਨਾ ਪਏ। ਇਹ ਅਸਰ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਦੇ ਖੱਲੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਲੇਟਿਆਂ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ — ਜੇ ਓਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ— ਸ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉੱਘੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਥਰਿਸਤਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉੱਘੜੇ, ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੁੱਲੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੁੱਲੇ ਬੀਜ — ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਿੜਾਂ ਪੰਗਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਿੱਸਰ ਪਏਗੀ।

ਪਾਤਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ — 2

ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡੱਕੀ ਹੋਈ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜੀ ਹੋਈ — ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ — ਬੜੀਆਂ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਲੇ, ਲੰਮੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹ - ਘੁੱਟਵੇਂ ਪੁੰਧਲਕੇ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੀ ਬਾਵਰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜਣੇ ਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਇਹਨੂੰ ਭਰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਇਕਲਾਪੀ ਤੇ ਨਿੱਖੜੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਏਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਚ ਦਾ ਅਗਲਾ ਬਣਾਇਆ ਸਵਾਰਿਆ ਪਾਸਾ ਹੀ ਦਿਸਦਾ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਮੂੰਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਅਣਝੁਕ ਸਤਹ ਨੂੰ ਹੀ ਤੱਕ ਸਕਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਦਬਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਗੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੱਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਤਹਿ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤਰੇੜਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਤਰੇੜਾਂ ਏਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿਹਰੇ ਬਾਹਰ ਤੱਕਦੇ ਨੇ — ਵਿਚਾਰੇ ਉਤਾਲਵੇ ਚਿਹਰੇ, ਜਾਂ ਉਦਾਸ ਅਜੀਬ ਚਿਹਰੇ। ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ — ਪਰ ਹਰ ਚਿਹਰਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਾਰ ਇਸ ਪੁੰਦਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਵਾਸੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕੰਜੇ ਵਾਂਗ ਨਪੀੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਨਪੀੜ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿੰਮੀ ਤੋਂ ਨਿੰਮੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਅਕਸਰ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰੇ ਪਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੂਤਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਏਸ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦਬਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੋਗੀ ਹੈ। ਦੋਸਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ — ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦੋਸਤੀ! ਦੋਸਤੀ ਓਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ

ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਏਸ ਨਜ਼ਾਮ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਜੋਗੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ। ਉੱਕਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਕਮੀਨੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਸੂਸੀ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਭੌਂਕਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ 'ਕਾਮਰੇਡ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਨੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਏਸ ਲਈ ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੇ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਲਈ ਨਾਂ ਆਪ ਘੜ ਲਏ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਨਾਂ ਅਸੀਂ ਘੜੇ, ਕੁੱਝ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਸਨ ਤੇ ਕੋਠੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਨਾ ਤਿੱਤਰ ਨਾ ਬਟੋਰੇ, ਜਿਹੜੇ ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੱਧ ਦੇ ਦੋਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦੀ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚਪੇੜ ਠੋਕ ਦੋਂਦੇ ਸਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਕਿੰਟਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਹੀ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ-ਤਰਫ਼ਾ ਛਾਪ ਹੀ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਨਾਂ ਘੜਵਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਕੇ (ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੀਆਂ ਜਾਂ ਭੈੜੀਆਂ) ਕਈ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਨਾਂ ਧਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਆਉ, ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ। ਇਹਨਾਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕੀਏ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਜੁੜਿਆ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਏਸ ਨਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖੰਮ੍ਹ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਉਹ ਨੀਹਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਖੜੋਤਾ ਹੈ। —

‘ਮੁੱਢਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ’

ਲੰਮਾ, ਮੋਟਾ, ਉੱਚੀ ਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰ 'ਵਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਰਿਹੂਸ, ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਈਨ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਕੋਲੋਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਚੌਕੀਦਾਰ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨੇ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਹਾਇਤਾ (ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਹਾਇਤਾ) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਅਕਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਘਸੀਟ ਕੇ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਲਿਟਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਫੱਟਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ

ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਉਹਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਤਾਲੀਮ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਫੜੇ ਗਏ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਮਚੇ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਲੂਣ ਜਾਂ ਰੇਤ ਦੇਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਾਰੂ ਸੀ, ਤਾਂ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

‘ਸਮਾਰਟੀ’

ਗਲਾਦੜੀ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਫ਼ਾਬੀਯਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਚੇਸਕੇ ਬੁਦਯੇਯੋਬਿਤਸੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਡਰਾਈਵਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਬੜੀ ਖਿੜੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਵੜਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਦੇਂਦਾ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਏਸ ਲਈ ਖੜੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਭਿਣਕ ਪੈ ਜਾਏ, ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਕੰਨੀ ਪਾ ਸਕੇ।

‘ਕੋਕਲਰ’

ਉਹ ਵੀ ਬੁਦਯੇਯੋਬਿਤਸੇ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕੀਂ ਏਥੇ ਨੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਦੇਤਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਰਮਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ, ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਨੇ — ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖ਼ੀਰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਲਟਕ ਜਾਣਗੇ।

ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਣ ਖ਼ਾਤਰ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਉਹਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਿੱਕਲੇ। ਉਹਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਦੋਂ ਦੀ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਾਅ ਮਰੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿੜਕ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਲੀਪਰ ਪਾ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦਾ ਤਾਂ

ਅਚੇਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਉਦਾਸ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਬਿਜਲੀ-ਬੱਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੇਡ 'ਤੇ ਪਈ ਪੂੜ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ।

“ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸੜਿਹਾਨ ਛੱਡਦੀ ਹੈ।” ਉਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ।

ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਅੱਖੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਚੀਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ — ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ।

ਰੋਸਲਰ

ਰੋਸਲਰ ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਬੇਰੋਸ ਤੇ ਭਾਰੀ 'ਵਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਲਿੱਸਾ ਜਿਹਾ ਲੰਮਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਯਾਬਲੋਨੈਤਸ ਦੀ ਕੱਪੜਾ ਮਿਲ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਕੀਕਰ ਏਥੇ ਆਣ ਪੁੱਜਿਆ ? ਦਸ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਕਿ ਪੂਰੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬੱਧੀ ਵੀ ਕਰਾਉਨਾਂ* 'ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿਆਂਗੇ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚੱਲੋ। ਮੈਂ ਚੱਲ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਫੇਰ ਜਿਉਂਦੇ ਤਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਜਵਾਦ ? ਏਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੁਣ ਚੰਗਾ ਹੈ।

“ਕੀ ਕਿਹਾ ? ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ? ਲੜਾਈ ਹੈ ? ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਚਾਂਹਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਂਹਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਲੋਕੀ ਮਰਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਂਹਦਾ ਹਾਂ।

“ਕੀ ? ਮੈਂ ਚਾਂਹਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਪਰ ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਕੀ ? ਕੀ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਿੱਤੀ ਏ ? ਜੇ ਮੈਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਰਾਬ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ। ਕੀ ਏਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਏਗਾ ? ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ... ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਕੌਣ ਜਿੱਤੇਗਾ ? ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ? ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਤੇਗੇ ? ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਡਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?”

“ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ? ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ

---

*ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦਾ ਸਿੱਕਾ।

ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ।”

ਤੇ ਉਹ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਕੋਠੜੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਆਲ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੈ।

‘ਉਹ’

ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਪੇਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੀ ਲਈ ਲਿਜਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਏਥੇ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੰਧ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਖੜੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਤੱਕ ਨਾ ਸਕੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿਛਾਂਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇੱਕ ਓਪਰੀ ‘ਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ:

“ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤੱਕਣਾ ਚਾਂਹਦਾ। ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਂਹਦਾ! ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਪਰ ਜਾਣ ਜਾਓਗੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਵਾਇਦ ਬਾਰੇ “ਚੰਗਾ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਵੈਕ” ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਮੂਰਖ ਲਫ਼ਟੈਨੈਂਟ ‘ਡੂਬ’ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਢੁੱਕਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਕਿ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਸ ਮਖ਼ੌਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਸਕੇ। ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਟੋਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੱਸਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਲਤੀ ਹੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਖ਼ੌਲ ਵਾਂਗ ਨਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਨਿਕਲਿਆ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ।

ਜੀਹਦੀ ‘ਵਾਜ਼ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਨਾਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਵੈਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਣਾ। ਉਹ ਲਫ਼ਟੈਨੈਂਟ ਡੂਬ ਵਾਂਗ ਏਸ ਲਈ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵਿਤਾਨ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਵਿਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਖੋਲੇ ਸਾਰਜੰਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਗਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ‘ਉਹ’ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵਰਤਦੇ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਢੂੰਡਣ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੱਕਦਮ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੂਰਖਤਾਈ, ਨੀਚਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸੰਘਣਾ ਕਾੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੇ ਨਜ਼ਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਥੰਮ੍ਹ ਸੀ।

“ਉਹ ਤੇ ਸੂਰ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਪੜਦਾ”, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੇ, ਘੁਮੰਡੀ ਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਜ਼ਕ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਣਾ ਚਾਂਹਦੇ ਤਾਂ

ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੱਦ ਦਾ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਏਨੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੋਛਾ ਹੋਏਗਾ। ਵਿਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਦਾ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਸੀ। ਤੇ ਏਸ ਦੁੱਖ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਕੋਲੋਂ (ਯਾਨੀ ਹਰ ਇੱਕ ਕੋਲੋਂ) ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਜਸ਼ੁਸੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਕਰਕੇ। ਵਿਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੱਕ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕੰਸੈਂਟਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਘੱਲੇ ਜਾਓ— ਜਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਾ ਵੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਰਡ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ਼ ਜਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀ ਵਡਿੱਤਣ ਦੇ ਅਸਰ ਵਿੱਚ, ਬਿਲਕੁਲ 'ਕੱਲਾ', ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਆਕੜ-ਆਕੜ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਬੜਾ ਹਾਸਾ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਕਣ ਵਾਲ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਕੜ ਕੇ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਏਸ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ। ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਬਾਹੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਓਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਲਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਹਜ਼ਮਤ ਕਰਵਾਣ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਜਾ ਖੜੋਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿਆਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੈਂਚ ਦੇ ਉੱਤੇ ਖੱਲੇ ਕਵਾਇਦ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ "ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤੱਕਣਾ ਚਾਂਹਦਾ, ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਂਹਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।"

ਸਵੇਰੇ ਵਰਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਉਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਜਾ ਖੜੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਬਾਕੀ ਥਾਂਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚਾਰ ਇੰਚ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ਼ ਵੜਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਝੱਟ ਹੀ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮੁਨਾਸਬ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਉਹਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਵਾਲ਼ੇ ਹਰ ਇੱਕ ਮੂਰਖ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਬੜਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ— ਰਾਈ ਦਾ ਪਹਾੜ ਬਣਾਨ ਦੀ ਸਿਆਣਪ। ਉਹ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਤੇ ਏਸ ਲਈ ਕਾਇਦੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਏਧਰ—ਉਧਰ ਹੋਣਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼, ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਜੋੜ ਦੀ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਰਤੀ ਭਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਉਹ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਤਲਬ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ

ਪਤਾ ਲਾਣ ਦੀ ਕਿਹਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਪਈ ਏ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਾਏ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸੱਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਸਮੇਤੋਂਤਸ

ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਦਾ ਮੋਟਾ ਝੋਟਾ ਸਰੀਰ, ਬੁੱਧੂ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ — ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਗੋਸ਼ਜ਼ ਦਾ ਵਾਹਿਆ ਨਾਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਟੂਨ ਜਿਉਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਪਰੱਸ਼ੀਆ ਦੀ ਲਿਥੂਆਨੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਲੱਗਦੀ ਸਰੱਹਦ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਊਆਂ ਪਾਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਊ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਫ਼ਤ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉੱਤਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਜਰਮਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — ਉਹ ਕਠੋਰ ਦਿਲ ਹੈ, ਤੇਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੱਢੀ ਦੇ ਕੇ ਵਰਗਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੇ, ਪਰ...

ਕਿਸੇ ਜਰਮਨ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਨੇ, ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ — ਇੱਕ ਵਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਇਸ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਨਾਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੇ 'ਲਫ਼ਜ਼' ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਏਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਲਤੂ ਬਿੱਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਕਲ ਵਾਲੀ ਹੈ — ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ 128 'ਲਫ਼ਜ਼' ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰੀ ਬਿੱਲੀ ਵੀ ਕਿੱਡੀ ਅਕਲਮੰਦ ਏ! ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਨੇ ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਕੋਲੋਂ ਕਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ।

‘ਦੇਖਣਾ, ਖ਼ਬਰਦਾਰ, ਓਏ ?’

ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਉਹਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਆਂਦਾ। ਤੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਬੇਰਾ ਤੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਡਿਊਟੀ ਬਦਲਣ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਬੈਠਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਕਿ ਬਾਰੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਉਹਨੂੰ ਝਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਝਾੜ-ਝੰਬ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗਿੱਠ-ਮੁਠੀਆਂ ਲੱਤਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਮਾਸ ਦਾ ਢੇਰ ਅਗਾਂਹ-ਪਿਛਾਂਹ ਹਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂਰਖ ਸਿਰ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੱਕਰਾਂ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਣ ਦੀ ਹਠੀਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਢਿਲਕ ਗਈਆਂ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਪਹਾੜ ਜਿਹਾ, ਸਾਰੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਡਰ ਖਲਾਰਦਾ ਇੱਕ ਘੁੰਗੂ ਵਾਂਗ ਚੀਕ ਪਿਆ। ਬੜੇ ਘਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਗੱਲ ਕੀ ਸੀ, ਬਾਰੀਆਂ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਕੈਦੀ ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਲੱਭੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਤੋਂ ਲਹੂ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਉਹਦਾ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਸੀ।

ਬਸ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ, ਕੁੱਟਦਿਆਂ-ਕੁੱਟਦਿਆਂ ਮਾਰ ਛੱਡਦਾ। ਉਹ ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ

ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਕੈਦੀ ਬੀਮਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਜਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਓਸ ਵਿਚਾਰੇ ਕੈਦੀ ਦੀ ਮਾਰੂ ਕੰਬਣੀ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ਼ ਬੈਠਕਾਂ ਕਢਾਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਡਿੱਗਿਆ ਆਦਮੀ ਵਿਚਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੰਭ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੀ, ਉਹਦੀ ਕੰਬਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਤੇ ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੂਰਖ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਲੱਕ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਏ।

ਉਹ ਸੱਚੇ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਗਲੀ ਸੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ— ਉਹ ਇਹ, ਕਿ 'ਡੰਡਾ ਵਿਗੜਿਆਂ ਤਿਗੜਿਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਹੈ'।

ਪਰ ਛੇਕੜ ਏਸ ਜਨੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੁੜਕ ਗਿਆ। ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਹੋਇਆ ਉਹ ਤੇ ਕ. ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਲ਼ੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕ. ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੀ ਹਨ, ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ਼ ਸਮਝਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਖੜੋ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਜ਼ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਰਾਤ ਦੇ ਸਨਾਟੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ਼ ਤਾਲਾ ਲਾਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਰਤ ਕੇ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਢੇਰ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਬੋਲਿਆ :

“ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਓ...?”

ਉਹਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ:

“ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ — ਅਸੀਂ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ...”

ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਤੋਂ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਨੇ ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਦੀ ਚਾਂਘਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਨਵੇਂ ਆਏ ਕੈਦੀ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਘਸੁੰਨ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ

ਉਹ ਪਲਟਨ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਦਸਤੇ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਜ-ਧੱਜ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਬਿਨ ਵਰਦੀ। ਉਹ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਬੜਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਤਿਆਂ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ— ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।

ਉਹਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ — ਉਹਦਾ ਉਜੱਡਪੁਣਾ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਖਰੂਵਾਪਨ। ਉਹ ਇਤਫ਼ਾਕਿਆ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਪੌਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੋਪਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਸਿੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਈਮਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਛਾਪ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਓਸ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਮੁਮਕਿਨ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ, ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂ ਬੁੱਢਿਆਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਆਦਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸੋਪਾ ਵਾਂਗ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਊਠਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉਹ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਸਰ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਡਾਕਟਰ, ਪੁਲਸ-ਮਾਸਟਰ ਵਾਇਜ਼ਨਰ। ਪਰ ਦੋਸਤੀ ਦੇਵਾਂ ਪਾਸਿਓਂ ਇੱਕੋ ਜਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ।

ਸੋਪਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਉਚੇਚੀ ਹਾਕਮ ਪਦਵੀ ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਤੱਕ ਏਸ ਨਜ਼ਮ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇਗਾ। ਉਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕੱਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦ-ਖ਼ਲਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਢੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਕਾਨ ਦਾ, ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਜ-ਪੱਜ ਦਾ — ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਜ-ਪੱਜ ਜਿਹੜੀ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਚੌਕਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਣੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਕਦੀ।

ਹਾਂ, ਇਹ ਉਹਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਡਾਕਟਰ

ਪੁਲਸ-ਮਾਸਟਰ ਵਾਇਜ਼ਨਰ, ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੀ ਮੰਚ 'ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੀ ਖ਼ੂਬ ਹਸਤੀ ਹੈ! ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਏਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਝੁੰਮਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਫਿਸਲਦਾ ਜਿਹਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ — ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ

ਹਾਲਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਘੁੰਮਦਾ-ਘੁਮਾਂਦਾ ਏਧਰ ਆ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਹੀਏ ਵਾਂਗ ਜਿੰਦਰੇ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਚਾਬੀ ਪਾ ਕੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਮਖੌਲ ਬੜਾ ਰੁੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਲੁਕਵੇਂ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ ਜਿਹਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਫਸਾ ਸਕੋ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਨਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਤੱਕਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਘੜਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪੂੰਝੇਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਕਿਸੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਸਾਂ ਸਿਕੋੜ ਕੇ ਕਹੇਗਾ :

“ਹੂੰ! ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਂ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੇ ਨੇ”, ਤੇ ਫੇਰ ਪਚਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹੇਗਾ, “ਇਹਦੀ ਤਾਂ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।”

ਪਰ ਉਹ ਇਹਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਫਿਕਰਮੰਦ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਨ ਭਰ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਸ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਬੈਸਲਾਊ ਤੋਂ ਪਰਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਇਆ। ਜਰਮਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬੜੇ ਘੱਟ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਦੇਸ ਤੋਂ ਮਾਲ ਗੁੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਏਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਲਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੰਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦਾ।

ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਹਠ ਨਾਲ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਜ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ, ਓਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਵੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਓਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਡਰ ਬਹੁਤ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਇੱਕ ਆਮ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਹੋਏਗਾ, ਦਾ ਤੜਫ਼ਾ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ 'ਕੱਲਾ ਖੜੋਤਾ' ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਔਕੜ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੁੜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁੱਝ ਔਕੜਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੋਟਾ ਚੂਹਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚੂਹੀ ਏ। ਭੈੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੀ ਹੋਈ।

ਫਲਿੰਕ

ਉਹ ਨਾ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਣਾਨ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਾਲੀ ਓਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਏਥੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜਣੇ ਹਨ : ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮਹਿਸੂਸ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜਿਸ ਡਰਾਉਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਣ ਡਿੱਗੇ ਹਨ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਡਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਫੁਡਾਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਮਾਗੀ ਆਸਰੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ-ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਤਜ਼ਰਬੇ 'ਤੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਥਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮਦਦ ਲੈ ਸਕਣ ਦੀ ਆਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਠੀਕ ਹੈ—ਹੁਣ ਵੀ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ।

ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਜਰਮਨ ਅਫ਼ਸਰ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹਨੌਰ ਜ਼ਨੋਈਮੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾ ਸੁੱਜਣ ਕਰਕੇ ਪਰਤ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਸੋਜ਼ਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। “ਲੜਾਈ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ”, ਉਹ ਸ਼ਵੈਕ* ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਫਲਸਫ਼ੇ ਛਾਂਟਦਾ ਹੈ, “ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ।”

ਹੋਫ਼ਰ ਬਾਟਾ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਇੱਕ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਵਾਲ਼ਾ ਮੋਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ਼ ਗਿਆ ਸੀ — ਪਰ ਫੇਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਲਾਰਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਫ਼ੌਜੀ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਉਹ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਜਾਂਦਾ। ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਝਮੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ਼ ਟਾਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ। “ਉਹ! ਸ਼, ਸ਼ — !”

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਫ਼ਰ ਵਧੀਕ ਨਿੱਡਰ ਸੀ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਧੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਫ਼ਲਿੰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

*ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੈਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਹੀਰੋ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਵੈਕ ਹੈ।

ਜਿੰਦਣ ਉਹ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਓਦਣ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਚਾਹੋ ਕਰੋ। ਜੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੀਕ ਕੇ ਵੀ ਬੁਲਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੀਕਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਥੱਲੇ ਬੈਠਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੁਣ ਲਏ ਕਿ ਉਹ ਏਡਾ ਸਖ਼ਤ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਬਣ ਕੇ ਦਿਸਣ ਦੇ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਨਿਸਫਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਦੁਆ ਸਕਦਾ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹਫ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ।

“ਓਹ — ਸ਼, ਸ਼...” ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਏਨਾ ਸੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਮੋਚੀ ਦਾ ਜੁਆਨ ਤੇ ਮਨਮੌਜੀ ਹੱਥ ਵਟਾਣ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼, ਤੇ ਮਗਨ ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡਦਿਆਂ ਤੱਕ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਕੁੱਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੁਆਇਨੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਲੱਗ ਜਾਏ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਜਾਓ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਤੱਕੋਗੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਅਰਕਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠਾ-ਬੈਠਾ ਬੜੇ ਚੈਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤੇ ਕੈਦੀ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸੌਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪੈਂਦੀ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਕਾਰਨ ਓਹਦਾ ਆਰਾਮ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਏਗੀ ਜਾਂ ਹਾਰ? ਉਹ ਜੁਆਬ ਦਏਗਾ, “ਓਹ! ਸ਼, ਸ਼ — ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਂਦੂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਲਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਂਹਦਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਖੁਫ਼ੀਆਂ ਖ਼ਬਰ ਦੂਜੇ ਵਾਰਡ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣਾ ਚਾਂਹਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਫ਼ਲਿੰਕ ਇਹਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਲੈ ਲਏਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਂਹਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਫ਼ਲਿੰਕ ਇਹ ਲਿਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਬਚ ਸਕੇ ਤਾਂ ਫ਼ਲਿੰਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਆਪ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ — ਸੜਕ 'ਤੇ ਖੇਡਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਚਕਮਾ ਦੇ ਸਕਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸ ਲਈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ — ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦੇ ਐਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਭਲਾਈ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਸੱਚੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀ ਸੂਝ ਉਹਨੂੰ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਤਸਲੀ

ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸ ਤੋਂ ਸਰਦਾ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਰਵੱਈਏ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕਦਾ ਹੈ।

ਉਹਦੀ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੋਲਿਨ

ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਤੱਕ ਲਿਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਝੂਠ-ਮੂਠ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬੋਝਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੋਲੀ ਜਹੀ ਕਿਹਾ :

“ਕੀ ਹਾਲ ਏ, ਤੇਰਾ ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ।”

“ਤੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ?”

“ਗੋਲੀ ਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੀ ਸੀ।”

ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਟ ਦੇ ਕਾਲਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰੇ।

“ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਕਲ੍ਹ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹ ਨਾ ਮਾਰਨ ਤੇ ਫੇਰ ਕਦੇ। ਸ਼ੈਦ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਖਬਰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੇਂਗਾ ? ਜਾਂ... ਕੀ ਤੂੰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੇਂਗਾ... ? ਇੱਕਦਮ ਛਪਵਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਮਝ ਗਿਆ ਏਂ ਨਾ ? ਭਵਿੱਖ ਲਈ। ਏਸ ਬਾਰੇ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਪੁੱਜਿਆ, ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਸਾਹ-ਘਾਤ ਕੀਤਾ, ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਸਲੂਕ ਰਿਹਾ ਵਗੈਰਾ। ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਏਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾ ਚਲਿਆ ਜਾਏ।”

ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤਿੱਖੀ ਸੱਧਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇੱਕ ਬਿੰਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਪਿਨਸਲ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਲੁਕੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚਾਹੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਵੀ ਮੁਆਇਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੇ।

ਪਰ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਵੀ ਨਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਸੱਚਿਆਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਂਦਾ। ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ,

ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ— ਏਥੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲੱਭਿਆ ਜਾਣਾ, ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਫੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਹੀ; ਤੁਹਾਡੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਾ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ — ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਤੇ ਐਨ ਉਸ ਵੇਲੇ, ਜਦ ਉਹ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਰੱਤ ਪੀ ਪੀ ਨਸ਼ਿਆਏ, ਚੂਰ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ਼ ਏਦਾਂ ਘੁੱਟੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪੁਕਾਰ ਉੱਚੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਘੜੀ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ — ਨਹੀਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਯੋਗ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਤਾੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੰਨਾ ਬਲ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਹੌਸਲਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼।

ਕੋਈ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਮਨਸੂਖ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰੌਲਾ-ਗੌਲਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਾਲਮ ਘੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਸੀਹੇ-ਭਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ, ਉਹੋ ਪੁਰਾਣਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਬਚ ਹੀ ਨਿੱਕਲੋ ਹੋ। ਕੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਸੀ ? ਉਹ ਬੜੀ ਸਨੇਹ-ਭਰੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਹਦਾ ਮਤਲਬ, ਤੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹਦੀ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹੋ ਆਦਮੀ ਇਹ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਹੱਕ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਪਲ ਮੈਂ ਉਸ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ 'ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਬੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਫਿਰਦਾ — ਇੱਕ ਅਡੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਬੰਦ ਮਨੁੱਖ, ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦਾ, ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕਦਾ।

“ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦ ਸਮੇਤੋਂਤਸ ਏਧਰ ਤੱਕੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਟਿਕਾ ਦੇਈ।” ਦੂਜੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ, ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਲਈ, ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮੀ ਵਖਾਣ ਲਈ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ। “ਨਹੀਂ, ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ”, ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦੇ ਆਖਿਆ।

ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਚੈਕ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ।

ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਗੱਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਉਂ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਭ ਸਕਦੇ।

ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਡੋਲਤਾ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਲੋਕੀ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਧੁੰਧਲਾ ਜਾਂਦੇ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕੀ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੌਸਲੇ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਬਾਹਰ ਹੋਰਨਾਂ ਜਿੰਦਾਂ ਸਿਰ ਖ਼ਤਰੇ ਛਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗੁਆਚਣ ਦੇਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਇਰਾਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਘੱਲੇ ਸਨ।

ਐਡੋਲਫ਼ ਕੋਲਿੰਸਕੀ, ਚੈਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਮੋਰੇਵੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਟੱਬਰ 'ਚੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਚੈਕ ਕੈਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਦੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੈਤਸ ਕ੍ਰਾਲੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹਨੇ ਜਰਮਨ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕੌੜੇ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਖ਼ਿਆਲ ਉੱਠੇ ਹੋਣਗੇ। ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਪਣਾ ਮੁੱਕਾ ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਉਲਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧਮਕੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:

“ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਚੈਕਪੁਣਾ ਕੱਢ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਪਰ ਕੁੱਝ ਪੱਛੜੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਇਹ ਧਮਕੀ ਤੇ ਇਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੀ ਗਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਦਾ ਚੈਕਪੁਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਕੁਚਲਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਲੋਕ

ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੋਕ 11 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1943 ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਕਾਲੇ ਕਾਫ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਕੋ ਲੈ ਆਂਦੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਰਾਮਾਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪਲ ਜ਼ਾਇਆ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਵੇਰ ਇੱਕ ਹੋਰ

ਕਰਮਾਤ ਵਾਪਰੀ ਸੀ— ਇੱਕ ਚੈਕ ਪੁਲਸੀਏ ਦੀ ਵਰਦੀ ਸਾਡੀ ਕੋਠੜੀ ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਲਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਸਿਰਫ ਮੰਡਲਾ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਅਸਾਂ ਤੱਕਿਆ ਉਹ ਸਿਰਫ 'ਕੱਲੀ ਪਤਲੂਨ ਤੇ ਉੱਚੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਇੱਕ ਗੂਹੜੀ ਨੀਲੀ ਬਾਂਹ ਤੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਤਾਲੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਫੇਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ।

ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੈਕ ਪੁਲਸੀਆ! ਕੀ-ਕੀ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਇਸ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਵਿੱਚੋਂ:

ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਫੇਰ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਚੈਕ ਪੁਲਸੀ ਟੋਪੀ ਨੇ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੇ, ਸਾਡੀ ਹੈਰਾਨਗੀ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ :

“ਕੁਛ ਦੇਰ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਕਰੋ।”

ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਡਿਊਟੀਆਂ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੀ ਸ. ਸ. ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਕਾਲੇ ਧੌਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ — ਚੈਕ ਪੁਲਸੀ ਅਫਸਰ — ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ? ਪਰ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਕਿ ਉਹ ਏਥੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਦੇ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ, ਉਸੇ ਕੌਮ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਦਬਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਜੰਗ ਦੇ ਮੌਰਚੇ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਿਰਫ ਕੁੱਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਫੌਜੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੁਲਿਸ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ?

ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਸਿਰਫ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਹੀ ਏਥੇ ਭੇਜਣਗੇ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਜਰਮਨ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਚੁਕੰਨਤਾ ਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਹਕੀਕਤ, ਐਨ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਕਿ ਸ. ਸ. ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਚੈਕ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਅਟੱਲ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਇਹ ਸੀ ਸਾਡੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੋਚ।

ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿੰਨੀ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਕੂਮਤੀ-ਮਸ਼ੀਨ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੋਈ

ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਉਹਦੇ ਲਈ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਅਸੀਂ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਚੈਕ ਵਰਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 11 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਤੱਕੀਆਂ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਇਆ — ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਖੜਿਆਂ ਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਪੈਰ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨੇ ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਚਾਣਚਕ ਸਾਡੀ ਨਿਗਾਹ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਲੇਲੇ ਵਾਂਗ ਜੋ ਲੜਾਕੂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਚੌਹਾਂ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਉੱਛਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ?”

ਅਸੀਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਫੁੱਟ ਵਗਿਆ :

“ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੱਚ ਜਾਣੋਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਬਾਹਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪਟੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਹਣਾ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਸ਼ੈਤ — ਸ਼ੈਤ ਇਸ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਨਿੱਕਲ ਆਵੇ...।”

ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਆਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਏਦਾਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਵੀਤੈਕ ਸੀ, ਇੱਕ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ, ਨੇਕ ਦਿਲ ਮੁੰਡਾ — ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਸਵੇਰ ਸਾਡੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਸੀ ਤੂਮਾ, ਪੁਰਾਣੀ ਚੈੱਕ ਪੁਲਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਨਮੂਨਾ। ਖੁਰਦਰਾ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਣ ਵਾਲਾ, ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗਾ, ਉਹੋ ਕਿਸਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਿਪਬਲਿਕ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ “ਚਾਚਾ” ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਸਾਧਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਦਾ। ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਘਰ ਵਾਂਗੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਮ ਗੰਦੇ ਮਖੌਲਾਂ ਨਾਲ। ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਜਾਂਦਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ, ਸਵਾਏ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ, ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਵਕਤ ਬਿਤਾਂਦਾ। ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬੜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਉਹਦਾ ਇਹੋ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਿਲੀ ਪਹਿਲੀ ਝਾੜ ਤੇ ਤਾੜਨਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕੋਈ ਨਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਚਾਚਾ, ਪੁਲਸੀਆ ਹੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ

ਪਰ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਚੈਨ ਦਾ ਸਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸੌ।

ਤੀਜਾ ਚੈਕ ਪੁਲਸੀਆ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਪਾਈ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਵੇਖਦਾ, ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ,” ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਬਾਅਦ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਘਟ ਕਾਮਯਾਬ ਹੈ।”

“ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ,” ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਿਸ ਛੇੜਨ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜੇਲ੍ਹ ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਅੱਖ ਨਾਲ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ— ਜੋ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਰਥ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਵਾਪਰਿਆ, ਸ਼ੈਤ ਮੈਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਪਰ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਤਿਤਲੀ ਆਪਣਾ ਕੋਇਆ ਤੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ — ਮੱਥੇ ਵੱਟਿਆ ਕੋਇਆ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਜਿਉਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਦਿਸ ਪਈ। ਇਹ ਕੋਈ ਤਿਤਲੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਮਹਾਨ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ,” ਬਾਪੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕਈਆਂ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਜਿਉਂਦੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ਼ ਸੰਗਰਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੀ ਖੜੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਓਨੀ ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਉਨੇ ਹੀ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਧੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਤੇ ਇਸ ਚੈਕ ਸਿਪਾਹੀ ਜੇਹੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਤ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਹੋਰਨਾਂ ਅੱਗੇ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਦ ਤੱਕ ਲੋਕ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹੇਗੀ।

ਸਿਪਾਹੀ ਯਾਰੋਸਲਾਵ ਹੋਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਦਨੀਕੋ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਰੇਡੀ ਨੁੱਕਰ ਹੈ, ਇੱਕ ਸੋਹਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਰ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਤੇ ਗਰੀਬ। ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਇੱਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ-ਸਾਜ਼ ਸੀ, ਜਿਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਸੀ।

ਅਤਿ ਭੈੜੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਜਦੋਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਣ ਬਸੇਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ। ਇੱਕ ਚੰਗੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਲੜਨ ਲਈ, ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਗਿਆ।

ਨੌਜਵਾਨ ਯਾਰਡਾ ਮਈ ਦਿਨ ਦੀ ਪਰੇਡ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਦਸਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਲਾਲ ਫੀਤਾ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਸ ਲਾਲ ਫੀਤੇ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ — ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਹ ਲਾਲ ਫੀਤਾ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭਦਾ, ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਸ਼ਕੋਡਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ, ਖਰਾਦ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ।

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਆਇਆ, ਫਿਰ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਲਾਲ ਫੀਤਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ — ਸ਼ੈਤ ਉਹ ਕਿਤੇ ਲਪੇਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਸ਼ੈਤ ਅੱਧਾ ਬੁਲਾਇਆ ਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਆਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੋਚਿਆ-ਵਿਚਾਰਿਆ ਮੰਤਵ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਪਰ ਜਦ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਤਵ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ। ਫੀਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਵੱਟ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ, ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਉਹ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਜਿਹਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਉਹਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸਰਿਆ। ਜਦ ਉਹਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਟੇ ਕੋਏ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ।

ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਸਾਫ਼ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਤਿੱਖੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਰਮਾਕਲ — ਪਰ ਇੱਕ ਮਰਦ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੌਂਸਲਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਉਹ ਛੋਟੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੀ। ਉਹ ਅਡੋਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤੀ ਹਿਲਜੁਲ ਦੇ, ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ, ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੈਅ ਦੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਅਮੋਲ ਆਤਮਕ ਫ਼ਰਜ਼। ਇਹ ਕੰਮ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਸੋ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ?

ਬਸ ਏਨੀ ਕੁ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ

ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਚਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜੀ ਰਹੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਕਾਤਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਇਹਨੂੰ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਭਰੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਭ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ। ਦੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤੇ ਦਿਲ ਠੀਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਚਾਚਾ ਸਕੋਰ੍ਯੋਪਾ

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਿੱਘੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ — ਸ. ਸ. ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਕੋਲਿੰਸਕੀ ਦੀ ਭੂਰੀ-ਹਰੀ ਵਰਦੀ, ਹੋਰਾ ਦੀ ਚੈਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ, ਤੇ ਕੈਦੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਚਾਚੇ ਸਕੋਰ੍ਯੋਪਾ ਦੀ ਹਲਕੀ ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ ਵਰਦੀ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਾਰ। ਇਹਦੀ ਸਾਫ਼ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਵਰਗਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ, ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਖਾਣਾ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ “ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਸ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ, ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲੇ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ।” ਇਹ ਹਨ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਅੱਖਰ, ਮੁਰਦਾ ਅੱਖਰ — ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਤਾਂ ਜਾਨਦਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਟੋਹਣ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਕਿੰਨੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦੜੀ ਨਾਲ ਕੀਮਤ ਭਰੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸੁਨੇਹੇ ਲਈ ਜੋ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਸਮੇਤ ਜਾਣ ਲਈ। ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹੋ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ। ਉਹ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਡਰਦੇ ਹੋਣ — ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਡਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸਭ ਗੁਪਤ ਕੰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਹੈ, ਐਨ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਭ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੇਠ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਵੈਰੀ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰੜੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਹੇਠ, ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਤੁਸਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬਾਹਰ ਗ਼ੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਕੰਮ ਤੁਹਾਥੋਂ ਓਨਾ ਹੀ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗ਼ੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਏਥੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਚਾਚਾ ਸਕੋਰ੍ਹੇਪਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਤਾਦ ਹੈ — ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪਰ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਉਹਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ — ਵੇਖੋ ਵਿਚਾਰਾ ਕਿੰਨਾ ਮਿਹਨਤੀ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਹਰ ਗੱਲ ਤੋਂ, ਜੋ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ। ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹਾਂ ਨੰਬਰਦਾਰੋ, ਜ਼ਰੂਰ ਇਹਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲੋ! ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕੈਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਹੀਰਾ ਹੈ, ਜੇਲ੍ਹ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅੰਗ।

ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਨਵੇਂ ਆਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਪਲ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ — ਉਹ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਨ, ਬਾਹਰ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਅਜੇਹੇ 'ਮਾਮਲਿਆਂ' ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿੰਗਰ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਹੈ।

ਉਹ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ, ਉਹਦੀਆਂ ਤਕੜਾਈਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ — ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਲਈ ਗੁਜ਼ਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਗ਼ਲਤ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਾਚਾ ਸਕੋਰ੍ਹੇਪਾ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੀਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਬੰਦੇ ਲਈ ਹੈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜੋ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਫਿਰਨਾ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਕੋਰ੍ਹੇਪਾ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਤੇ “ਕੰਮ ਨੂੰ ਆਪੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ” ਦਾ ਨਾ

ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਥਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਏਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਖਤਰੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਉਹਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਲਚਕ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਹਰ ਦਿਨ ਤੇ ਹਰ ਘੜੀ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਈਜਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਪਲ ਹੀ ਮਿਲਣ — ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇਣ, ਬੂਹੇ ਵਿਚਲੀ ਵਿਰਲ ਰਾਹੀਂ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈਣ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਤੇ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪਲ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ — ਇਹ ਸਭ ਓਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਜਿੰਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਉੱਤੇ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਬਰਾਂਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸੈਂਕੜੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ — ਇੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫੜੀ ਗਈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕਿਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਕੁੱਛ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਕੋਰੈਪਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਤਾ-ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹਨੂੰ ਵਾਧੂ ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਸ਼ੋਰਬੇ ਦੀ ਕੜਛੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਭੁੱਖ-ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਫੇਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਮਾਲ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੌਮਲ ਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — ਤੇ ਫੇਰ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਚਾਚਾ ਸਕੋਰੈਪਾ। ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਨਿਡਰ। ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਮਨੁੱਖ।

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਇਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹੋਗੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਪਛਾਣੋ, ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਠੋਸੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਚਾਚਾ ਸਕੋਰੈਪਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਵੱਖਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਏਥੇ ਪ੍ਰਕਾਤਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਝ ਘੰਟੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ — ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਓਸ ਗੀਤ ਲਈ, “ਜੋ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਛਿਨ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਜੋ ਜੀਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਏਨੀ ਦੇਰ।”

ਸੋ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਾਵਾਂ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਮਾਂ ਬਾਕੀ ਹੈ ਜੋ ਯਾਦ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

“ਰੋਨੈਕ” — ਯੋਜ਼ਫ਼ ਤੈਰਿਗਲ ਇੱਕ ਕਰੜਾ ਭੜਕ ਉੱਠਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਆਦਮੀ — ਜਿਸ ਦਾ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘੋਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੇਹਾ ਹੀ ਹੈ ਉਹਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਯਾਰ ਯੋਬਰਵਿਦੂ।

ਡਾਕਟਰ ਮੀਲੋਸ਼ ਨੈਦਵੈਦ, ਇੱਕ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਅਣਖੀਲਾ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੈਦ-ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਓਸਵਿਐਤਸਿਮ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ।

ਅਰਨੋਸ਼ਤ ਲੋਰੈਂਤਸ, ਜੀਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਗੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ — ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਜੋ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ, ਨੰਬਰ 400 ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ।

ਵਾਸ਼ੈਕ ਰੈਸਕੂ — ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਕਦੇ ਨਾ ਕੁਮਲਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਹੱਸਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਾਲਕ।

ਐਨੀ ਵਿਕੋਵਾ, ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਕੱਢਣ ਵਾਲ਼ੀ ਤੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਜਿਹਨੂੰ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਉੱਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਪ੍ਰਿੰਗਰ, ਉਹ ਗੁਸ਼ਿਆਰ, ਸਦਾ ਖਿੜਿਆ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਈਜਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਬੀਲੈਕ, ਉਹ ਸੁਹਲ ਜਵਾਨ।

ਇਹ ਸਭ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ, ਵੰਨਗੀਆਂ, ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਸਲੀ ਪਾਤਰ — ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਹੀਂ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ

9 ਜੂਨ, 1943

ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਪੇਟੀ ਲਮਕ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਪੇਟੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਦਮੇ ਲਈ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣਗੇ — ਤੇ ਬਸ! ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਟੁਕੜੇ 'ਚੋਂ ਸਮਾਂ ਅੰਤਲੀ ਗਰਾਹੀ ਭੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਵਿਚਲੇ ਚਾਰ ਸੌ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ ਬੜੀ ਅਚੰਭਿਆਂ ਭਰੀ ਕਾਹਲ ਨਾਲ਼ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ? ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਨ, ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਬਿਤਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ?

ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਸੋ ਇਹ ਮੇਰਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਓਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਜਾਪਦਾ ਏ, ਮੈਂ ਹੀ ਜੀਹਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਜਿਉਂਦਾ ਗਵਾਹ ਹਾਂ।

ਫ਼ਰਵਰੀ, 1941 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ — ਤੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਉਸ ਦੂਜੀ ਕਤਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਉੱਤੇ ਏਡਾ ਸਖ਼ਤ ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸ਼ੈਦ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕਬਾਲ ਕਰਾਇਆ ਜਾਏਗਾ, ਉਦੋਂ ਇਹਦਾ ਭੇਤ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਭੇਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਕੰਮ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਭੇਤੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਤੇ ਬੜਾ ਸਾਰਾ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਵੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ਼ ਲੁੱਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਥੀ ਕੁੱਝ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬੜੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਵਰਕਰ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ — ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਈ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਸਕਣ। ਸਾਡੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਏਨਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਤਕਰੀਬਨ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਰਟੀ ਕੇਂਦਰ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਬੜੀ ਖ਼ਬਰਦਾਰੀ ਨਾਲ਼ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ਤੇ ਇਹ ਵਾਰ ਠੀਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ 'ਤੇ

ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਜਵੀਵ ਮੁਤਾਬਿਕ ਏਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ ਉਹ ਆਪੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਣਗੇ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਅਜਾਈ ਗਈ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਖੋਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਜਿਸ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਉਹ ਹੋਂਜ਼ਾ ਵਿਸਕੋਚਿਲ, ਜਿਹੜਾ ਮੱਧ-ਬੋਹੇਮੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ 'ਰੂਦੇ ਪ੍ਰਾਵੇ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਸਾਲਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇੱਕ 'ਮਈ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾਏ। 'ਰੂਦੇ ਪ੍ਰਾਵੇ' ਦੇ ਨਾਂ ਖੋਲੇ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਕੱਢਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੀ ਕੱਢੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਮਹੀਨੇ ਛਾਪੇਮਾਰੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਏ ਗਏ। ਵਾਰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ। ਵਾਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਸੈਆਂ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਗੜਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਾਰੂ ਜਾਂ ਕੰਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਾਂ ਅਲੋਪ ਸੀ। ਤੇ ਛਾਪੇਮਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ — ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਉੱਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੇਲੇ—ਏਕਤਾ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਅਗਵਾਈ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਕਿ ਛਾਪੇਮਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੈੱਲ ਨੇ ਜਿਹੜਾ 'ਰੂਦੇ ਪ੍ਰਾਵੇ' ਦਾ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ, ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ 'ਮਈ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਵਰਤਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗਰੁੱਪ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਵਰਗੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਕਨਸੋਅ ਸੁਣਾਈ ਦੋਂਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਖੋਜਣ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਫੇਰ ਠੀਕ 'ਵਾਜ਼ ਇੱਕ ਏਦੂੰ ਉਲਟ ਤਰਫ਼ੋਂ ਆਉਂਦੀ। ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਕੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਆਦਮੀ ਬੜਾ ਗੁਜ਼ਿਆਰ ਹੋ

ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਣੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਂਹਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ, ਅਣਗਿਣਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਸਾਥੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਲਈ ਜਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੋਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਵਾਂ ਉਹ ਕੌਣ ਏ— ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ।

ਅਖ਼ੀਰ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨੌਜਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਮੀਲੋਜ਼ ਨੈਦਵੈਦ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਏਲਚੀ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਿਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਜੂਨ, 1941 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਲੀਦਾ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਨੈਦਵੈਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਣ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਬਕਸਾ ਟੱਬਰ ਦੇ ਘਰ ਲਿਆਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਏ ਜਿਨ੍ਹੇ 'ਮਈ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਧਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਹਿਟਲਰ ਨੇ 22 ਜੂਨ, 1941 ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੌਜ਼ਾ ਵਿਸਕੋਚਿਲ ਤੇ ਮੈਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਾਡੇ ਲਈ, ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਵਿੱਚ ਕੀ ਮਾਅਨੇ ਹਨ। 30 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰ ਮੇਰੀ ਓਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਏਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਪਤੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਹਵਾ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੜੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸੀ! ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਦੀ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੱਤੀ ਬਾਲੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਉਹ ਹੌਜ਼ਾ ਜ਼ੀਕਾ ਸੀ।

ਫ਼ਰਵਰੀ, 1941 ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੜੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਓਦੋਂ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ, ਜ਼ੀਕਾ! ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ

ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਕੱਠਿਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕੇ — ਉਹ ਛੋਟੇ ਕੱਚ ਦਾ ਕੁੱਝ ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਨਿੱਤ ਹੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰ ਲਗਨ ਵਾਲਾ, ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋ-ਰਿਆਇਤ ਦੇ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਉਹਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੁੰਦਾ ਉਹਦੇ ਸਿਵਾ ਨਾ ਉਹ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲਾਇਆ।

ਸਾਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮਿੰਟ ਹੀ ਲੱਗੇ। ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੀਜੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣ ਲਿਆ। ਜ਼ੀਕਾ ਦਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਈ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ — ਹੋਜ਼ਾ ਚੇਰਨੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸੋਹਣਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਲੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਲੜਾਈ ਛਿੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਤਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀਪੁਣਾ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਰਿਹਾ, ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸਦਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਏਸ ਔਕੜਾਂ ਭਰੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ 'ਕੱਠਿਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਕਾਮਰੋਡ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਦਾ ਖੱਪਾ ਪੂਰਦੇ ਸਾਂ, ਸੁਭਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਉਚੇਚੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੀ। ਜ਼ੀਕਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਹਕੀਕਤ-ਪਸੰਦ ਤੇ ਸਦਾ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਉਹ ਲੰਮੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਰੀਪੋਰਟ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਖੁਰਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਦੀ ਪੂਰੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ। ਹਰ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਹਰ ਮੁਮਕਿਨ ਨੁਕਤਾ-ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪਰਖਦਾ, ਫੇਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਹਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦਾ।

ਚੇਰਨੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸੋਚਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਫੁਰਨੇ ਫੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ਾਂ ਖਿਲਰਵੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਕਦੇ ਥੱਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੂਡਣ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ, ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀ ਸੂਝ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਸਨਕੀ, ਪਰ ਏਕੇ ਤੇ ਤਨਾਸਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ।

ਸਾਡੀ ਇਹ ਵੰਡ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਵੰਡ ਸੀ, ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣਾ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਤਾਂ ਉੱਕੇ ਪੁੱਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਫੇਰ ਤੋਂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਬੜੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਸੈਲਾਂ ਨੂੰ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਨਿਖੜਿਆਂ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਤੋਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਸਕੇ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਆਸ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਆਮ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਣਗੇ।

ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਲਗਾਤਾਰ ਔਖ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀ ਮਿਲਣੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਉੱਘੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਦੂਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਜਦੋਂ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅੰਦਰਲੇ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਚਲਾਣੀ, ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨਾ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਹੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਸਗੋਂ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀ ਚੈਕ ਕੌਮ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਣਾ ਹੈ। 1939 ਤੋਂ 1941 ਤੱਕ ਦੇ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ — ਸਿਰਫ਼ ਜਰਮਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕ ਕੇ। ਖ਼ੂਨੀ ਤਖ਼ੱਦਦ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਪੱਕੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਬਣਾਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਯਕੀਨ ਜਿੱਤਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾਏ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲਈ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਏ। ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬੁਲਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਜੱਕੋ-ਤਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਆ ਜਾਏ।

ਸਤੰਬਰ 1941 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ

ਆਪਣੀ ਲੂਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਉਸਾਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਾਡਾ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦਾ ਕੰਮ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਥਾਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਹਾਇਡਰਿਕਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਗਰ ਲਾਇਆ।

ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਹੌਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਵਾਰ ਹੋਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਪਰਾਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਡਮੁਲੇ ਆਗੂ ਫੜੇ ਗਏ — ਯਾਨ ਕ੍ਰੋਇਚੀ, ਸ਼ਤਾਂਜਲ, ਮੀਲੋਸ਼, ਕ੍ਰਾਸਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਰੇ।

ਪਰ ਹਰ ਹਮਲੇ ਬਾਅਦ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਕਿੰਨੀ ਅਜਿੱਤ ਹੈ। ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਹੋਣੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਇੱਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਤਗੜੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਫ਼ਰਵਰੀ, 1941 ਵਾਂਗ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਇਸ ਕਾਬਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਲੜਾਈ ਦੀ ਚਨੌਤੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ ਸੀ— ਪਰ ਇਹਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸਾ ਹੋਂਜ਼ਾ ਜ਼ੀਕਾ ਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਪੜਛਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਸਾਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਸਾਡੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ‘ਟੈਕ ਸੈਂਟਰਾਂ’ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਜਾਂ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਇੱਕਦਮ ਕੱਟੇ ਹੋਏ। ਕੋਈ ਵੀ ‘ਟੈਕ ਸੈਂਟਰ’ ਗਰੁੱਪ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੇ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਹੋਰ ਗਰੁੱਪ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਮੂਨ ‘ਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ, ਜਿੰਨੀ ਫੁਰਤੀ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਓਨੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਲੜਾਈ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ 23 ਫ਼ਰਵਰੀ 1942 ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਆਮ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਅਸਾਂ ਉਹ ਛਾਪ ਕੇ 25 ਤਾਰੀਕ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ

ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਬੜੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ 'ਟੈਕਨੀਕਲ ਗਰੁਪ' ਤੇ 'ਫੁਕਸ ਲੋਰੈਂਤਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਗਰੁਪ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜੇ 'ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ ਵੀ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੈਂ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੈਣ। ਮੈਂ ਫ਼ੜਿਆ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨੇ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ। ਅਸੀਂ ਸੁਨੇਹੇ ਪੁਚਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਲੜੀ ਬਣਾਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1941 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਧਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਪਾਰਟੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਲੂਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰਵਰੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਸਾਥੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਜਾਪਿਆ।

ਹੋਂਜ਼ਾ ਜ਼ੀਕਾ 27 ਮਈ, 1942 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਇਡਰਿਖ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਤਰੈਸ਼ੇਵਿਤਸ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਲੇ ਆਏ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ੀਕਾ ਲੁੱਕ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਝੂਠੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਠੀਕ ਸਨ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਜਿਸ ਚੰਗੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਣਾ ਚਾਂਹਦਾ। ਉਹਨੇ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ — ਪਰ ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੌਣ ਆ ਗਿਆ ਏ। ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਦਰਜਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਲਗਭਗ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਪੜਚਾਲ' ਲਈ ਪੈਚੈਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆ। ਅਸਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾਏ ਤੇ ਉਹਦੀ ਉਹ ਖੀਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀ, ਜੁਲੋ...” ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸੁਣ ਸਕਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਘਸ਼ੁੰਨਾਂ ਦੀ ਸੱਟ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ।

29 ਮਈ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੂਹੀਏ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਕਦਮ ਬਾਰੇ, ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਓਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਮਗਰੋਂ ਹੋਂਜ਼ਾ ਚੇਰਨੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹੀ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸਾਂਝਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਹੋਂਜ਼ਾ ਚੇਰਨੀ 1942 ਦੇ ਹੁਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਏਸ ਵਾਰੀ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਾਨ ਪੋਕੋਰਨੀ ਰਾਹੀਂ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚੇਰਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਪੋਕੋਰਨੀ ਨੇ ਇੱਕ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਆਗੂ ਵਾਂਗ ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਕੁੱਟੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ— ਜ਼ਰੂਰ ਉਹਨੂੰ ਬੜੀ ਮਾਰ ਪਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਉਮੀਦ ਸੀ — ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਓਸ ਮਕਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਚੇਰਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਹੋਂਜ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੈਸਤਾਪੋ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਹਾਲੀ ਲਿਆਏ ਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਝੱਟ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਲੈ ਗਏ।

“ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਏਂ ? ”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।”

ਨਾ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਆਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਕੁੱਟਣ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਾ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਤੀਕ ਏਸ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸਬੂਤ ਉਹਦੀ ਚੁੱਪ ਤੋੜ ਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਚੇਰਨੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਹਰਾ ਸਕੇ।

ਕੈਦ ਉਹਨੂੰ ਬਦਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਦਲੇਰ, ਛੁਹਲਾ ਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ — ਸਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੱਵਿਖ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸਿੱਧਾ ਮੌਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪੰਕ੍ਰਾਤਸ ਤੋਂ ਲੈ ਗਏ। ਮੈਂ

ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿੱਥੇ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਏਥੋਂ ਚਾਣਚੱਕ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਦਾ ਕੁਸ਼ਗਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚੇਰਨੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਿਲ ਸਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ।

ਮੌਤ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੈਸਤਾਪੋ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹੀ ਮੌਤ ਹਨ। ਤੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਸੂਝ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਡਾ ਵਤੀਰਾ ਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੁਣ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋਏਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।

ਅਖੀਰਲੇ ਐਕਟ ਲਈ ਪਰਦਾ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾਂ ਸਾਂ ਲੋਕੋ, ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣਾ!!

9 ਜੂਨ, 1943.

ਜੂਲੀਅਸ ਫ਼ੂਚਿਕ

ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ

ਜਨਮ— 23 ਫਰਵਰੀ, 1903

ਮੌਤ— 8 ਸਤੰਬਰ, 1945

ਅਖਬਾਰ-ਨਵੀਸ, ਸਾਹਿਤਕ ਪੜਚੋਲੀਆ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ, ਜੂਲੀਅਸ ਫੂਚਿਕ 23 ਫਰਵਰੀ 1903 ਈ: ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਗ-ਸਮੀਐਵ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਸਪਾਤ ਦੀ ਸੱਨਅਤ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ੌਕੀਆ ਐਕਟਰ ਤੇ ਗਵੱਈਆ ਵੀ ਸੀ। ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਜਮਾਤ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੂਚਿਕ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਰਾਗ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਸਾਲਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋਹਰੀ ਆਗੂ ਬਣ ਗਿਆ।

ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖੁਫੀਆਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ, ਚਿਰ ਜੀਵੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੀ “ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਅੰਤਕਾ” ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਲਿਖੀ ਜਾਏਗੀ।

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਕੀਮਤ— 40 ਰੁਪਏ